

KUR'AN ve ÇEVRE SORUNLARI

Zeki YILDIRIM (*)

ÖZ

Kur'an'da çevre ile ilgili meselelerde yol gösteren ve çevreye nasıl muamele edeceğimizi bize öğreten yaklaşık beşyüz âyet vardır. Dolayısıyla hiçbir kutsal kitap Kur'an kadar, tabiatın ve evrenden bahsetmez. Kur'an kâinatın nasıl yaratıldığı, niçin yaratıldığı, ondaki varlıkların yapısı hakkında çok çeşitli bilgiler verdiği gibi; insanın onunla nasıl bir ilişki içinde olması gerektiği hususunda da bilgiler vererek ona yol göstermektedir.

Kur'an kendisini bir kitap olarak tanıttığı gibi; insan ve evreni de birer kitap olarak tanıtmaktadır. Bu kitapların üçünün de aynı dikkat ve ciddiyetle okunması gerektiği, Kur'an'ın ısrarlı buyrukları arasındadır. Kur'an ve Sünnet öğretilerine göre kâinattaki herşey insanın hizmetine sunulmuş ve onun menfaati için yaratılmıştır. Ancak bunların değersiz sayılması, kirlenmesi, yapılarının bozulması veya aşırı tüketilmesi de, aynı zamanda yasaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Varlık, İsrâf, İlâhî denge, Emanet, Fesâd, Ekoloji, Dinler, Aydınlanma

ABSTRACT

Qur'an and Environmental Issues

There are five hundred verses in the Qur'an which lead to environmental issues and teach us how we will treat to it. So far no holy book talks about nature and the universe than does the Qur'an. The Qur'an gives a variety of information about that how the universe was created, why was created, the structure of assets in it. Likewise gives a variety about that how the people in a relationship should be with it.

The Qur'an introduces the people and the universe as a book just as introduced himself as a book. Reading all three of these books in the same attention and seriousness is among the persistent Qur'an commands. According to the teachings of the Qur'an and the Sunnah, everything in the universe offered to people and it has been created for the benefit of. However, to count all of them worthless, defile

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

them, degradation of structures or overconsume them also prohibited.

Keywords: *Environment, Existence, Extravagance, The divine balance, Safety, Corruption, Ecology, Religions, Enlightenment*

Giriş

Çevre sorunu, günümüzde en güncel ve önemli bir insanlık sorunudur. Hatta tüm insanlığın farkına varıp üzerinde ittifak ettiği ve çözümünü için çaba sarfetmeye başladığı devasa bir felakettir. Dünyamızdaki doğal dengeyi, bencilliğimiz, israfımız ve sınırsız isteklerimiz nedeniyle bozarak yeryüzünü yaşanmaz hale soktuk. Su, hava ve toprak kirlendi. Sanayileşme ile büyük hız kazanan hava kirlenmesi özellikle büyük kentlerin çevresinde yoğunlaşmaktadır. Çünkü büyük kentler ve onların çevresinde yoğunlaşan üretim ve tüketim faaliyetleri sonucunda atıklar hızla çoğalıyor. Ayrıca egzoz gazları, trafik tıkanıklıkları ve gürültü de hayatın kalitesini hızla düşürmektedir.¹ Olumsuz davranış ve sınırsız tüketim anlayışımıza paralel olarak küresel ısınmanın olumsuz etkileri nedeniyle sıkıntılar yaşamaya başladık. Anormal iklim değişiklikleri sonucu buzullar erimeye, su kaynakları kurumaya, ormanlar yok olmaya, bitki ve hayvan türleri gittikçe azalmaya başladı. Hele ozon tabakasının delinmesi, sera gazlarının etkisi, zehirli gazların atmosferi kirletmesi, asit yağmurlarının görülmesi ve bunlara bağlı olarak hastalıkların artması yeryüzündeki tüm canlıları tehdit eder hale geldi. Havadaki karbon tozları, katı parçacıklar, karbonmonoksit, kükürt, dioksit, doymamış hidrokarbonlar, aldehitler ve diğer kanserojen maddeler insanlarda solunum yolları hastalıkları, nefes darlığı ve akciğer kanseri gibi değişik hastalıklara yol açmaktadır.² Böylece insanlık, kendi aç gözlülüğünün, kendi emrine amade edilmiş³ eşyaya karşı sorumsuz yaklaşımının feci sonuçlarının farkına vardı. Kur'an'da boşuna: "**Başımıza gelen bir musibeti kendi ellerinizle kazanırsınız**" (42. Şûrâ, 30) denilmemiştir.

"**Kirlilik**" denilince akla ilk olarak fiziksel çevre gelmektedir. Fiziksel çevreye toplumsal çevre ve daha da önemlisi düşüncedeki kirliliği de katmak gerekir. Bunlar da bir kirliliktir. Dolayısıyla fiziksel çevrenin kirliliğini bu tür

1 Özdemir, İbrahim-Yükselmiş, Münir, *Çevre Sorunları ve İslâm*, DİB. Yay. Ankara, 1995, s. 35.

2 Bkz. Bağdatlı, Yaşar, "Çevre ve İnfeksiyon Hastalıkları", *Çevre ve İnsan Sempozyum Tebliğleri*, İnsanlığa Hizmet Vakfı Yay. İst. 1992, s. 325. "... Çalışmalar, hava kirliliği derecesi ile solunum hastalıkları yüzünden meydana gelen ölümler arasında kesin bir münasebet bulunduğunu göstermiştir. Keza kalp ve damar hastalıkları, çocuk ve altmışbeş yaşın üstündekilerin ölüm oranları ile hava kirliliği arasında yakın bir alâka bulunduğunu ispatlamıştır. Mısıroğlu, F. Mehlika, Yeşil Çevre ve İslâm, Sebül Yayınları, İst. 1994, s. 133.

3 Bkz. 2. Bakara, 29;16. Nahl, 5-14; 22. Hacc, 65.

kirliliklerden bağımsız olarak düşünemeyiz. Çevre kirliliğini önlemeye yönelik her girişimin diğer tür kirlilikler dikkate alınmadıkça, yeterli sonuç vermesi hiç te kolay değildir, belki mümkün de değildir. Çünkü düşünce kirliliğinin olduğu bir yerde, çevre bilinci olmayacak, sonuçta da çevre kirliliğinin önemi fark bile edilmeyecektir. Herhangi bir toplumsal olay veya sorun, eğer “**değer kirliliği**” kavramı ile birlikte ele alınmazsa, sonuca gidilmesi zorlaşacak, bu konudaki çabalar derde deva olmayacaktır. Dolayısıyla çevre kirliliği ile savaşmak için çok boyutlu bir bakış açısına sahip olmamız gerekmektedir. Bunun için de, kirlettiğimiz çevrelerle samimi bir şekilde yüzleşmek daha da önemlisi öncelikle kendimizle hesaplaşmak zorundayız. Çünkü çevre ve ekoloji sorunu aynı zamanda bir ahlâk sorunudur. Maddi-manevi her türlü imkan, çevre kirliliğinin önüne geçilmesi için son derece gereklidir. Bu garip paradoksun çözümünde, yani çevreyi kirletenin de onu temizleyecek olanın da insan olması dolayısıyla bu işin çözümünde maddi ve manevi her türlü yapıcı değerlerin kullanılması kaçınılmazdır.

Geleneksel Batı düşüncesi Descartes'ten bu yana “**res extansa**” ve “**res cogitans**” ayırımı üzerine inşa edilmiştir.⁴ Birbirinden farklı kurallara göre işleyen ve biri diğerine indirgenemeyen bu ikili varlık anlayışı, Batı dünyasının ilmî başarılarına zemin hazırlamış ve dolayısıyla da onlarla doğrudan veya dolaylı bir şekilde ilgi içinde olagelmıştır. “Acımasız bir şekilde “**zihin**” (res cogitans) “**beden, cisim** (res extansa) ayrışması ve çatışmasının yaşandığı parçalanmış evrende, “düşünen ve tasavvur eden özne” olarak insan, alet kullanan ve işleyen makineye (homofaber) dönüşürken; doğa da bir iş ve üretim atölyesi hâlini alır. Beraberinde insan ve toplum da dahil tabiat ve bütün görüngülerine karşı derin sorumluluklar ilham eden “kutsal düşüncesi; gittikçe de aşkın ve etkin bir tanrı inancı kaybedilir... Yerine en fazla mefluç ve uzakta; enerjisini yitirmiş ve kozmostan elini çekmiş bir tanrı (deus otiosis) imajı ikame edilir...”

Bu yeni paradigmada doğa, ebedî hikmetin (philosophia perennis) ve kutsal bilimin (scientia sacra) de yitirilmesi; ideâl ve aşkın değerler mertebelerinden uzaklaştıran felsefelerin de kışkırtmasıyla, nihayet bir atık olarak ifraz edilen nesne mertebesine indirildi.”⁵

Bu insan merkezci anlayış onaltıncı ve onyedinci yüzyılda Bacon ve Descartes'in akli tek ölçü olarak kabullenmeleri ile bambaşka bir boyuta, aydınlanmacı tavrın meşhur düalizmine taşınmıştır. Descartes'in epistemolojisi

4 Özden, H. Ömer, *İbn-i Sina Descartes Metafizik Bir Karşılaştırma*, Dergâh Yay. İst., 1996, s. 156-158. Ayrıca bkz. Laland, André, *Vocaboluaire Technique et Critique de la Philosophie*, Press Universitaire de la Franc, Seizième édition, Quadrige, 1988, I, 146.

5 Kılıç, Sadık, “Ruhsal Yozlaşma ve Toplumsal Çürümenin Ekolojik Dengenin Bozulmasına Etkisi”, *Sivil Toplum Dergisi*, 5(20), s. 25-26.

ve aydınlanmanın kültür anlayışı çerçevesinde gelişen modern doğa biliminin bugünkü kültürel sorunlarımızın kaynağı olduğu pek çok düşünürün kabul ettiği bir gerçektir. Az önce değindiğimiz gibi, Descartes'in ruh-beden ayrımında özneye sadece epistemolojik öncelik değil; aynı zamanda metafiziksel öncelik vermesi ben ile ben olmayan arasında kapatılması hala mümkün olmayan bir yarık oluşturmuştur. Bu sonuç ben olmayanın yani doğanın istenildiği kadar bölünebilmesinin meşruluğunu, bilimden kaynaklanan otorite ile özneye vermiştir. Çünkü, bilmek bölmektir ve bilginin gereği doğaya hakim olmaktır. Artık aklını yegane kılavuz edinen insan, doğada mistik değil; hesaplanabilir, formüllere aktarılabilir mekanik bir dünyanın efendisi olarak doluşmaya başlamıştır. Doğanın cömertçe sunduğu imkanlar, bilimsel ilerlemenin, kısacası teknolojinin deney sahası olup çıkmış ve modern insanın doğaya hakim olma duygusu, nihayetinde materyalist doğa anlayışı ile birleşmiştir.⁶

Descartes tarafından başlatılan ve bugünkü hayat tarzının temelini oluşturan Modern Felsefe'nin daha önceki felsefelerden ayrılan temel özelliği, insanın diğer pekçok özelliklerine rağmen "düşünen canlı" olarak öne çıkmasıdır. Böylece insana ait irrasyonel öğeler ve bunlara bağlı bilgi kanalları tamamen reddedilmese dahi ikinci plana itilmiştir. Özellikle pozitivist felsefenin ve bilim paradigmasının doğu ve batı toplumlarında kuvvetli bir kabul görmesi, din, felsefe, sağduyu bilgisi ile kadim hikmet geleneğini irrasyonel ve bilim dışı olarak reddedilmesine sebep olmuştur. Çünkü Aydınlanma Felsefesi'nden sonra bilimsel metotlarla ispat edilemeyen, gözlenemeyen ve ölçülemeyen Tanrı ve ruh gibi metafizik kavramların gerçekliği tartışılmaya başlanmıştır.⁷

Batı'da positivism, bilgiyi sadece eşyanın dış görünümünün algılanması sanan bir bilim anlayışına, kuvvetlinin zayıfı ezmesine, Hobbes'in dediği gibi "insan, insanın kurdu" (homo homino lopus) olmasına, tabiatın yağmalanmasına, "ihtiyaçların sonsuzluğu" fikrinin doğmasına, insanın insanı öldürmesine yarayacak kitlesel silah üretiminin caiz olmasına yol açtı. Bu anlayışlar içerisinde oluşan bilim-teknoloji ve ekonomik sistemler, bugün insanı içinden çıkılması zor bir çevre sorunuyla karşı karşıya getirdi. O halde buna köklü bir çözüm getirmek için herkesten önce Batılıların, onları bu noktaya getiren başlangıç noktasına dönmeleri, sapmaları tesbit edip yeniden yeni bir insan ve tabiat anlayışı tesbit etme yoluna gitmeleri gerekir.⁸

Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak önce değerler erozyonu sonra da sınır tanımayan tüketme arzusunun kamçılacağı üretim teknolojisi ile ekolojik

6 Türer, Celal, "Pragmatik Çevre Etiği", *Çevre ve Din Sempozyumu*, Bildiri Metinleri, İÜİF. İst. 2008, II, 137.

7 Ünder, Hasan, *Çevre Felsefesi*, Doruk Yay. Ankara, 1996, s. 51.

8 Bayraktar, Mehmet., *İslâm ve Ekoloji*, DİB. Yay. Ankara, 1992, s. 146.

denge yavaş yavaş bozulma sürecine girmiştir. Daha da kötüsü Batının bilim ve teknolojik üstünlüğü ele geçirmesinden sonra doğu toplumları da onu taklit etmeye başlamış ve Batıdaki hastalıklar bir kat daha yıkıcı olarak doğu toplumlarına da yansımıştır. Doğu ve batı toplumlarının bu kadar benzer problemler yaşamasının sırrı, işte bu bilinçsiz takip ve taklidin bir yansımasıdır.

Ayrıca şunu da belirtelim ki, çevrecilik esasen bir modernite eleştirisidir. Zira modernite tabii çevrede ciddi tahribatlara yol açmıştır. Biz bu tahribi Modernite'nin, manayı maddeye göre talî bir mevkiye alması, kutsal fonksiyonsuzlaştırması, dünyayı kutsaldan arındırması, insan hayatındaki dinî rengin kaldırılmasında aracılık etmesi, özelde Hıristiyanlık'tan kaynaklanan bazı sorunları tüm dinlere teşmil etmesi, insan dışındaki varlıkları kendinde değerli saymayıp insandan dolayı değerli sayması, özgürleştirme iddiası ile yola çıktığı halde özellikle üretim-tüketim girdabına sokarak insanı bir hürriyet yanılışına düşürmesi, sanat, kültür ve uygarlıkları tek tip batı standartlarına uymaya zorlaması gibi karakterleri ile bir sürü küresel problemler ortaya çıkarmıştır.⁹

Çevreciliğin Gelişimi

Çevre sorunları, insanın çevreden yararlanma isteğiyle başlamıştır. İnsanın doğadan sınırsız bir şekilde ve bencilce faydalanma isteği ise tahribata yol açmıştır. Unutulmamalıdır ki, yalnız bir dünya vardır ve bu sadece insanların değildir. Yüce Allah dünyayı ve içindekilerini tüm canlılar için yaratmış ve aynı zamanda bir denge, düzen ve ölçü koymuştur ki, insanlar dengeyi bozup ölçüyü kaçırmaları, istikametle ölçüp biçsinler, ölçme değerlendirme yaparken aşırı davranıp haksızlık etmesinler.¹⁰ Öyleyse bitki ve hayvanların da, insanlar kadar bu dünyada hakları vardır. Ancak kirlüten, tüketen, yok eden ve haddi aşan sadece insanlardır. Bu nedenle doğayla insan arasındaki denge bozulmuş, nihayetinde farkına varılan varılmayan bir sürü çevre problemi yaşanmaya başlanmıştır.

Sanayi ve teknolojinin ürettiği kirlilik arttıkça çevre sorunlarıyla ilgilenenlerin sayısı artmıştır. Daha sonraları Alman biyoloji uzmanı Ernst Haeckel, ekoloji (çevrebilim) ilmini biyoloji'den ayırarak çevreciliği sistematik bir bilim dalı olarak ortaya çıkarmıştır. Ekoloji terimi, "insan ve diğer canlıların birbirleriyle ve çevreleriyle olan ilişkilerini inceleyen bilim dalı"¹¹ veya "canlı

9 Aydın, Hüseyin, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar*, DİB. Yay. Ankara, 2009, s. 45-46.

10 Bkz. 55. Rahman, 7-10. Ayrıca bkz. İslam Beyhan, *Ekoloji Terimleri Sözlüğü*, İst. 2000, s. 77-78.

11 Kışlalıoğlu, Mine-Berkes, Fikret, *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, 3. bsk. İst. 2001, s. 13.

varlıklar ile onların çevre arasındaki münasebetleri inceleyen bir bilim dalı”¹² ya da, “Canlıların çevre ile uyum içinde yaşamalarını sürdürmelerini inceleyen bir bilim dalı”¹³ şeklinde tarif edilir.¹⁴

Asrımızda her türlü boyutuyla hissedilen çevre sorunlarına çare bulmak amacıyla 1972 yılında İsveç’in başkenti Stockholm’da yapılan Birleşmiş Milletler Çevre Konferansında “5 Haziran Dünya Çevre Günü” olarak kabul edilmiştir. Özellikle bu tarihten sonra dünyada bu büyük sorunun çözümüne yönelik çok katımlı konferanslar düzenlenmiş, ilim adamları, devlet ricali ve çeşitli çevre örgütleri tarafından bildiriler sunulmuş, tehlikenin boyutları göz önüne serilerek çareler aranmıştır. Çünkü bugün gelişmiş ülkeler 70 bin ayrı cins kimyasal madde üretmekte ve bunların kontrolsüz ve dikkatsiz kullanımıyla bütün canlıları tehdit etmekte ve birçok çevre sorununun doğmasına sebep olmaktadır. Buna bir de israf ve tüketim çılgınlığı eklenince, konu, içinden çıkılmaz küresel bir problem haline gelmiş, böylece sınır tanımayan çevre sorunları bütün bir dünyayı tehdit eder bir hale gelmiştir. Kaynakların sonsuz olduğunu düşünen insan, sorumsuz ve şuarsuzca davranarak kendisini tehlikeye atmış; önce psikolojik zihni çevreyi sonra sosyal çevreyi daha sonra da pek tabii olarak fiziki çevreyi bozmuştur. Dolayısıyla günümüzde toplumsal insiyatın ve sivil toplum baskısının yoğun hissedildiği alan, çevre ve onun korunması olmuştur.¹⁵

Bu konuya girmeden hemen şunu belirtelim ki, hiçbir kutsal kitap Kur’an kadar, tabiatın ve kâinatın bahsetmez. Kur’an, kâinatın nasıl yaratıldığı, niçin yaratıldığı, ondaki çeşitli varlıkların yapısı hakkında çok çeşitli bilgiler verdiği gibi; insanın onunla nasıl bir irtibat ve ilişki içerisinde olması gerektiği hususunda da bilgiler vererek ona yol göstermektedir. Kur’an kendisini bir kitap olarak tanıttığı gibi, insanı ve evreni de birer kitap olarak tanıtmaktadır. Bu kitapların üçünün de aynı dikkat ve ciddiyetle okunması gerektiği,

12 Mutlu, Yılmaz, *Ekoloji ve Çevre Sorunları*, İst. 2000, s. 1.

13 Görmez, Kemal, *Çevre Sorunları ve Türkiye*, Ankara, 1997, s. 7.

14 Ekoloji sözcüğü, Yunanca iki kelimenin birleştirilmesinden türetilmiştir. Birincisi, içinde yaşanan mekân ve ev anlamına gelen “Oikos”, ikincisi ise, bilgi ve ilim manasında olan “Logos” kelimesidir. O halde ekoloji teriminin basit sözlük anlamı “ev bilgisi” veya “mekân bilgisi” demek olur. Bu kelimeyi ilk defa Alman zoologu E.K. Haeckel 1873 yılında kullanmıştır. Haeckel bu terimi, canlı varlıkların ve organizmaların çevreleriyle ve birbirleriyle olan ilişkilerini inceleyen bilimin adı olarak kullanmıştır. Bugünkü kullanımıyla ekoloji, tanımda dile getirilen anlamının yanında başka bütün çevre sorunlarını da konu edinen bir bilim dalı haline gelmiştir. (Bkz. Bayraktar, Mehmet, *İslâm ve Ekoloji*, s. 18-19) Ayrıca bkz. Keleş Ruşen-Hamamcı Can, *Çevrebilim*, Ankara, 2002, s. 34. Çepel Necmettin, *Doğa Çevre Ekoloji ve İnsanlığın Ekolojik Sorunları*, Altın Kitaplar, Yay. 1. bsk. İst. 1992, s. 13; Yıldırım B. Ferzan, *Çevre Terimleri Sözlüğü*, İst. 1997, s. 24.

15 Özdemir, İbrahim-Yükselmiş Münir, *a.g.e.*, s. 49 vd.

Kur'an'ın ısrarlı buyrukları arasındadır.¹⁶ Çünkü Kur'an, Allah'ın insana sözlü hitabı (tedvîni âyet) iken, evren de Allah'ın sözsüz kitabı (tekvîni âyet)dir. Ve bu ikisi, yani sözlü ve sözsüz vahiy, birbirini tamamlayan, biri diğerine işaret eden unsurlardır. Bu nedenle de Kur'an'da evrene ve ona ait parçalara sürekli göndermede bulunmaktadır... Mülkiyeti sadece Allah'a ait olan evrende var olan en küçük parça bile Allah'ın insana sunduğu bir âyet, belge olduğuna göre, insan evrene ve içindekilerine gerekli değer ve önemi vermelidir.¹⁷ Çeşitli âyetlerde, insanın yakın çevresine ve uzak çevresine dikkatini çekmekte ve onlar hakkında, düşünmesini ve ibret almasını ve aynı zamanda kendisine emanet edilen tabiatın korunmasını istemektedir.

Kur'an'da, çevreyle ilgili meselelerde yol gösteren ve çevreye nasıl muamele edeceğimizi öğreten yaklaşık 500 âyet vardır. Buna rağmen, bu problemleri en iyi bilim adamlarının, ekonomistlerin ve diğer bilgili insanların çözebileceğini ve İslam'ın sadece manevî konularda bize yol göstereceğini düşünenler bulunmaktadır. Oysa İslâm, insanlığın maddî ve manevî esenliği arasında böyle bir ayırım yapmaz. İnsanlık ve ekolojii ele alırken¹⁸ indirgemeci bir yaklaşımı (Reductionism) tasvip etmiyoruz. Çünkü tabiatla barışık olmak manevî alanda barışık olmaya bağlıdır. Burada manevî alanda ortaya çıkan kaosun tabiatla da barışık olmamaya yol açacağını Hz. peygamber şöyle ifade eder: “**Facir bir kul öldüğü zaman insanlar, ülkeler, ağaçlar, hayvanlar ondan rahat ederler**”.¹⁹ Onun eziyetinden kurtulurlar.

Evrenin İnsana Musahhar Kılınışı

Evren ve içindeki bilinen bilinmeyen her şey insan için yaratılmıştır. Türkçemizde, “hizmetine verilmiş, kullanımına sunulmuş, emrine amâde kılınmış” anlamlarına gelen “**musahhar**” kavramı, Kur'an'da birçok âyette²⁰ geçmekte ve insanın en değerli ve seçkin varlık olma sırrını ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle, yaratılmış varlıklar içerisindeki üstünlük ve kerametini göstermektedir. Ancak Kur'an bize gösteriyor ki bu insanın hizmetine verme hiçbir zaman tahribe ve hiyanete teslim etme anlamı taşımıyor. Çünkü dünyamız ne yaratılış ne ontolojik ne de kullanım bakımından bize ait değildir.

16 Öztürk, Yaşar, *Kur'an Açısından Küresel Âfetler*, Yeni Boyut, 3. bsk. İst. 2008, s. 10.

17 Demir, Şehmuz, *Çevre Sorunu ve Kur'an'ın Çevreye Yaklaşımı*, İlmi Dergi (Diyânet) c. 44, Sayı. 4, Aralık-2008, s. 83-84.

18 Aydın Hüseyin, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar*, s. 210.

19 Müslim, Cenâiz, 61.

20 Bkz. 2. Bakara, 30; 14. İbrahim, 33; 16. Nahl, 12; 22. Hacc, 36-37, 65; 31. Lokman, 20; 43. Zuhuf, 13.

Kur'an'da eşyanın, insanın hizmetine mahsus olduğunu dolaylı yönden de olsa ifade eden başka kavramlar da mevcuttur.²¹

Yüce Allah, Kur'an'da yeryüzünde kendisinin halifesi olan insanı muhatap almakta, ona mesaj göndererek kabiliyet ve algılama gücünü ortaya koymasını istemektedir. Çünkü yerlerde ve göklerde ne varsa hepsi insan için var edilmiş, onun hizmet ve tasarrufuna sunulmuştur. Mikro varlıklar o mini dünyalarıyla, makro alemler o baş döndüren görünüşleriyle, insanoğlunun maslahatlarına muvafık olarak yaratılmışlardır... Bu geniş alanlı ve olabildiğine kapsamlı musahhar kılınış, sonra hilafet ünvanıyla umum varlığa müdahale hakkı ve yetkisi, insana ancak ve ancak Allah'ın lütfu ve ihsanıyla olmuştur.²²

Yüce Allah'ın yeryüzüyle uzak yakın irtibatı olan bütün varlıkları insanın hizmetine sunması ve böylelikle onu kainatın merkezine yerleştirmesi, çevre diye tanımladığımız ekosistemin bütünüyle ahenkli bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla ekosistemde özne insandır. Çevreyi islah eden, mamur bir hale getiren o olduğu gibi; çılgınca tüketim adına çeşitli olumsuz tasarruflarıyla yapısını ifsad eden de odur. Halbuki, yeryüzünde Allah'ın kendi ulûhiyetinin bir nişanesi olarak halife kılınan insan, teolojik bakımdan başıboş yaratılmamış²³ ve ona aynı zamanda birtakım görev ve sorumluluklar yüklenmiştir. Sonuçta insanoğlu da bir imtihan için yaratılmıştır.²⁴

Kur'an-ı Kerim, ekolojiyle ilgili olarak beden ve ruh sağlığını olumsuz yönde etkileyen gereksiz ve aşırı tüketimi uygun görmez. Ölçülü tüketim, hem insana emanet edilen nimete karşı bir saygı ve hem de nimetin asıl sahibine yönelik bir şükür ifadesidir. Zira beşerî ihtiyaçların belli bir ölçüde tutulmasının, insan sağlığı ve mutluluğu açısından da önemi büyüktür. Yüce Allah: "**Yiyiniz içiniz fakat israf etmeyiniz. Zira O (Allah) israf edenleri sevmez**" (7. A'raf, 31); "**Saçıp savuranlar şeytanların kardeşidir. Şeytan ise, Rabbine karşı çok nankörlük etmiştir**" (17. İsrâ, 27) buyurarak israf ve savurganlığı yasaklamıştır.²⁵ İsrâf ve savurganlığı sadece maddî unsurlara indirgemek doğru bir yaklaşım değildir. Kıymetini bilemediğimiz zaman ve enerji israfı, günümüz insanının farkına varmadan heder ettiği en önemli değerlerdir. Hiç unutmamamız gerekir ki, dünyamızda bulunan doğal kaynaklar sınırsız değildir. O halde, bize sonsuz kudret tarafından bahşedilen bu güzel nimetleri hoyratça kullanma hakkına sahip değiliz. Çevreyi bütün insanlığın istifadesine sunan Yüce Allah, özellikle hava, su, toprak ve enerjinin israf edil-

21 Geniş bilgi için bkz. Okçu Abdulmecit, *Kur'an'a Göre Evrenin İnsana Musahhar Kılınışı*, Salkımsöğüt Yay. Erzurum, 2009, s. 30 vd.

22 Okçu Abdulmecit, *a.e.* s. 41.

23 51. Zariyât, 56; 75. Kıyâme, 36; 90. Beled, 5-7.

24 67. Mülk, 2.

25 Bu konu ile ilgili ayrıca bkz. 2. Bakara, 21-22; 25. Furkân, 67.

meden dengeli bir şekilde kullanılmasını emreder.²⁶ Dünyayı imar etme ve orada tasarrufta bulunma yetkisi verilen insanın aşırılığa sapmadan, israf ve cimrilik yapmadan kendisinden istenen şekilde hareket etmesi, var olabilmesinin ve mutlu bir hayat sürdürebilmesinin temel esasıdır. Bu çerçevede sorumluluk bilinci, Allah'a karşı kul bilinciyle birlikte değerlendirilmelidir. Egoist bir yaklaşımla, sürekli zevk ve haz peşinde koşan, aynı oranda da yalnızlığı yaşayan (Kaliforniya Sendromu) insanın mutluluğu, inadına tüketimde araması,²⁷ sağlıksız ruh halini gösterdiği kadar, toplum ve çevre açısından da tehlike sinyalleri vermektedir.

Kaynakları israf etmenin hiçbir haklı gerekçesi olamaz, zira bu hakkın sahibi gelecek nesillerdir ve haklarını kimseye devretmemişlerdir. İsraf, her türlü ölçüsüz tasarruf, yerinde kullanmama, hesapsız davranma anlamına gelmektedir ki, Allah'ın evrene koyduğu sistem buna izin vermez. Nitekim tabiattaki nimetlerin kullanılmasının ölçülü olması gerektiğine Kur'an şöyle değinir: "***Ve harcadıkları zaman, ne israf ederler ne de cimrilik ederler; harcamaları, bu ikisinin arasında dengeli olur.***" (25. Furkân, 67).

Bu anlatılanlardan yola çıkarak, Kur'an'ın, nimetlerden faydalanmayı büsbütün yasakladığı ya da iyice kısıtladığı anlaşılmalıdır. Kur'an'da bu husus da şöyle ifade edilmiştir: "***... Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin, hasat günü hakkını (sadakasını) verin; fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez***" (6. En'am, 141).

Anlaşılan o ki Kur'an, insanlara sunulan bu paha biçilmez imkanların, israf edilmeden, aşırıya gidilmeden ölçülü bir şekilde kullanılmasını öğütlemekte, aksi halde tabiî-fitrî dengenin bozularak yerkürenin, başta insan unsuru olmak üzere bütünüyle canlıların yaşamasına elverişli olmaktan çıkacağını ihtar etmektedir.

Ayrıca dinimizin üzerinde hassasiyetle durduğu ve ısrarla korunmasını emrettiği şu hususların çoğunun da ekolojinin ilgi alanına girdiğini belirtmemiz gerekir. Bunlar, dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunmasıdır.²⁸

Diğer yönden Kur'an temizliğin her türlüsüne fevkalade önem atfederek Müslümanın bedenini, kalben, fikren ve içinde bulunduğu ortamın temiz olmasını ister.²⁹ Kur'an, otuz kadar yerde, temizlikten bahsederek onu fazilet ve

26 Nur Sayf Ahmed Muhammed, *Himâyetü'l-Bie fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Mecelletü'l-Ahmediyye, sayı: 1, 1419/1998, s. 286 vd.

27 Tarhan Nevzat, *Kendinizle Barışık Olmak*, İst. 2007, s. 14.

28 Gazzâlî, Ebû Hamid, *el-Mustafsa min İlmi'l-Usûl*, Dâru'l-Fıkr. Beyrut, tsz. I, 287-288; Zeydan Abdulkerim, *el-Vecîz fi Usûli'l-Fıkh*, Dersaadet Kitabevi, İst. tsz. s. 379.

29 2. Bakara, 125; 9. Tevbe, 108.

ahlak anlayışı olarak telakki eder. İslâm'da ahlak-ı hasene dediğimiz iyi huylar sayılırken en başta temizlik gözümüze çarpar. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) de, “*Temizlik imanın yarısıdır*”,³⁰ “*Allah temizdir, temizliği sever*”³¹ buyurarak bu konuda son noktayı koyar. Ayrıca Fıkıh konularına göre tertip edilen bazı hadis kitaplarının ilk bölümlerinin “**Taharet**” bahsi olması, makro-ekolojik bir bağlam içinde İslâm'da temizliğin önemi ve gerekliliği hususunda yeterli işareti vermektedir.

Kâinattaki İlâhî Denge

Kur'an'da iç (enfüsî) ve dış (afakî) âlemin varlıkları arasında müşahede edilen düzen, denge, uyum ve güzellik Yaratıcının varlığını gösteren en önemli kanıtlardandır.³² Kur'an'da **nizam** kelimesi geçmemekle birlikte **kader, takdir, vezin, hesâb, mîzân** ve **islâh** kavramları etrafında oluşan semantik bir alan içinde ekolojik dengeye ve onu oluşturan varlıklara temas edilmektedir. Meselâ Rahman Sûresi'nin 7-9. Âyetlerindeki “**vezin**” kelimesi birçok anlamı ifa etmesinin yanında “ekolojik dengeyi” de ifade etmektedir.³³ Dünyamızda ve onu kuşatan gökyüzünde ne varsa hepsi belli bir düzen ve belli bir denge/mîzân dahilinde yaratılmıştır. Bilgi ve program dışı hiçbir şey yoktur. Her şeyi yaratıp düzenine koyan, takdir eden, yol gösteren hatta yeşil otu dahi çıkaran Allah Teâlâdır.³⁴ Bu konuda söylenmedik hiçbir şey de bırakılmamıştır (30. Rûm, 16). Dolayısıyla bu gök, bu yer ve onların arasındakiler bir “oyuncak” olarak yaratılmamıştır (21. Enbiya, 16). **Ekolojik denge** tabiri, çevre bunalmını ve onun altında yatan temel nedenleri, özellikle de metafizik ve ahlakî nedenleri görmek ve uygun bir çıkış yolu bulmak için çok önemlidir. Ekolojik denge, tabiatta bir düzen, varlıklar arasında bir ahenk ve insicamın olduğunu, herşeyin tabiatta bir ölçü ve miktarda bulunduğunu ifade eder.³⁵ Yerde, gökte ve bunların içinde yaşayan canlı cansız herşeyde mükemmel bir düzen ve uyum vardır. Çünkü “Dünya kaos değil düzen ve kozmos” içindedir.³⁶ Bu sadece evrenin ve doğanın belirli bir bölümünde değil, aynı zamanda tamamına hâkim olan, yıldız, gezegen ve galaksiler gibi makro yapılardan, proton, nötron ve elektron gibi mikro yapılara kadar var olan bir şeydir. Öyle ki dünya üzerindeki canlılara dikkatle baktığımızda aralarındaki muazzam ahenk ve dü-

30 Müslim, Taharet, 1.

31 Tirmîzî, Edep, 41.

32 7. Araf, 56; 13. Ra'd, 8; 54. Kamer, 49; 55. Rahman, 7-9.

33 Bkz. el-İsfehâni, Ragıp, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, Kahraman Yay. İst. 1986, s. 819

34 50. Kaf, 6; 87. A'la, 1-5

35 Bayraktar, Mehmet, *İslâm ve Ekoloji*, s. 20.

36 Nasr, Seyyid Hüseyin, *İnsan ve Tabiat*, çev. Nabi Avcı, İşaret, Yay. İst. 1988, s. 27.

zeni kolayca müşahede edebiliriz. Meselâ, bir kefal balığı bir seferde beş milyon yumurtayı deniz sularına terk eder. Eğer bu yumurtaların hepsi gelişerek ve hayatta kalarak kefal balığı olsa idi, denizlerde diğer varlıkların yaşamasına imkân kalmazdı. Su kaplumbağaları da yaklaşık olarak aynı sayıda yumurtayı sulara bırakıyorlar. En kalabalık canlı türü olan böcekler için de aynı durum söz konusudur. Eğer bu oranda çoğalacak olsalardı, yaşadığımız dünyayı onlara terketmemiz gerekecekti. Bu yumurtaların birçoğu, başka canlılara rızık olarak tüketilmekte ve diğer bir kısmı ise, daha yumurta halinde iken ölmekte ve böylece akıllara durgunluk verecek derecedeki ilahî denge sağlanmış olmaktadır.

Kur'an'da konunun genel anlamda nasıl sunulduğunu göstermesi bakımından ekolojik dengeden ve onun unsurlarından bahseden bazı âyetleri şöyle sıralayabiliriz:

*“Allah gökten yere her işi düzenleyip yönetir.”*³⁷

*“Allah'ın yaratmasında bir düzensizlik göremezsin.”*³⁸

*“Her şeyi yaratıp nizam veren ve herşeyin varlığını bir ölçüye göre belirleyen O'dur.”*³⁹

*“Muhakkak ki biz her şeyi bir ölçüyle yarattık.”*⁴⁰

*“Her şeyin hazineleri bizim yanımızdadır. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz.”*⁴¹

Kur'an'da ekolojik dengeyi gösteren âyetler, alemin düzenli ve ahenkli yapısı yanında onun gayeliliğine de işaret eder tarzda sunulmaktadır. Varlıkların belirli bir düzen içinde sürekliliği ancak belirli bir amaç etrafında birleşmesiyle mümkündür. Bunun aksı olan düzensizlik, tesadüf ve kaos, alemde hayatın sürekliliğini imkansız kılar.⁴² Alemdeki bu dengenin gayesi, yeryüzündeki varlıkların devamını sağlamaktır. Kur'an, kâinattaki fitrî denge ile insanın yapısı ve ihtiyaçları arasındaki mutlak uyuma da işaret etmektedir. Dolayısıyla birçok âyette bu dengenin insan hizmetine uyumlu bir halde tasarlanması ancak evrendeki varlıklardan faydalanırken ölçünün kaçırılmaması gerektiği vurgulanmıştır.⁴³

37 32. Secde, 5.

38 67. Mülk, 3

39 25. Furkân, 2.

40 54. Kamer, 49.

41 15. Hicr, 21.

42 Bkz. 10. Yûnus, 5; 17. İsrâ, 12; 36. Yâsîn, 37.

43 2. Bakara, 22; 3. Âl-i İmrân, 27; 6. En'âm, 95; 10. Yûnus, 31; 30. Rûm, 19.

Şunu da belirtelim ki, Kur'an'da verilen ekolojik bilgiler bugünün bilim anlayışı ile de uyumaktadır.⁴⁴ Kur'an bir bilim kitabı olmamakla birlikte insanları bilime teşvik ederken bazı hareket noktaları göstermektedir. Örneğin Kur'an günümüzde bitki ve ağaçların döllenme yollarından biri olduğu kabul edilen rüzgârların ekolojik sistem içindeki aşılıyıcı rolüne işaret etmekte,⁴⁵ yağmur, kar ve dolu gibi meteorolojik olayların fonksiyonlarını vurgulamakta, bulutların elektrik yüklü olmasına⁴⁶ değinmektedir. Bunun gibi yeryüzünde canlılığın devamı için suyun varlıklar için önemine birçok âyette dikkat çekip suyun devamlı olarak katı, sıvı ve gaz haline dönüşerek atmosfer, okyanus ve karalar arasında dolaşması anlamına gelen hidrolojik döngüye temas etmektedir.⁴⁷

Yine “**Arz/dünya, yeryüzü**” kelimesi, Kur'an'da ikiyüz'den fazla yerde geçerken, bunlardan ellidört yerde arzın insan emrine verildiği ve insanlar tarafından imar edileceği belirtilmektedir.⁴⁸ Yeryüzündeki canlı hayatının devamı mevcut tabii düzenin olduğu gibi işlemlerine bağlıdır. Bu düzenin bozulması, yeryüzündeki hayatın sona ermesi demek olan kıyametin kopması anlamına gelmektedir. Bu nedenle âyetlerde geçen denizlerin kaynaması, yıldızların dökülmesi, güneşin dürülmesi, göğün yarılması, yeryüzünün dümdüz olması gibi kıyamet tasvirleri aynı zamanda kozmolojik/ekolojik bir bozuluşa işaret etmektedir.⁴⁹

Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim bir taraftan bütün varlıkların bir ölçü ve dengeye göre yaratıldığını beyan ederken diğer taraftan da insanın tabiatı faydalanması esnasında, mevcut bu ölçü ve dengeyi bozmaması gerektiğine de dikkat çekmektedir. Ölçülü bir biçimde tabiatla ilişki içine girmek, insan türünün mümkün olan en uzun sürede tabiatı faydalanması sonucunu doğuracaktır. Tabiatı faydalanma, aynı zamanda üretim ve tüketim yapma anlamına da gelmektedir. Ancak tüketirken en çok dikkat etmemiz gereken

44 Kur'an'ı daha iyi anlamak amacıyla yapılan çalışmalar neticesinde görülmüştür ki, Kur'an'la fen bilimleri arasında herhangi bir çatışma yoktur ve tam aksine bunlar arasında şaşırtıcı bir uyum mevcuttur. Çünkü Kur'an Allah kelâmıdır, kâinat ve tabiat kanunları da, Allah'ın eseridir. Allah'ın var ettiği kâinat ile kelâmının birbirleriyle çelişmesi imkansızdır (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kırcı, Celâl, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, Marifet Yay. 5. bsk. İst. tsz. s. 392. Ayrıca bkz. Bucaille, Maurice, *Müsbet İlim Yönünden Tevrat İnciller ve Kur'an*, çev. Mehmet Ali Sönmez, DİB. Yay. İst. 1987, s. 241.

45 15. Hicr, 22.

46 24. Nûr, 43.

47 23. Mü'minûn, 18.

48 Abdülkâim Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes li-Elfâzı'l-Kur'ani'l-Kerim*, Çağrı, Yay. İst. 1986, s. 33-40.

49 81. Tekvîr, 1-6; 82. İnfîtâr, 1-3; 84. İnşikâk, 1-3.

nokta, tabiatın düzenine yani ekosisteme zarar vermemektir. Çünkü çevreye zarar vermekle insanoğlu bindiği dalı kesmekte ve akıl almaz tahribatlar yaparak gelecek nesilleri bilmeden tehlikeye atmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de insanlara isabet eden bir kısım musibetlerin kendi yaptıklarının bir sonucu ve cezası olduğu açıkça belirtilmektedir.⁵⁰

Diğer yönden insanı merkeze, tabiatı ikinci dereceye yerleştiren dinî öğretiler ve bunların oluşturduğu değer yargıları bugünün bilim anlayışıyla tahribata uğramıştır. Bunun sonucunda da ne hazindir ki günümüz temel değerleri, üretim, katma değere katkı ve verimlilik gibi tek boyutlu bir hale dönüşmüş ve böylece ilâhî denge bozulmuş, tasarruf, arsız tüketime, tüketim de, her alanda tahribat ve fesada yol açmıştır. Çevre sorunlarını çözmek için insanımıza öncelikle manevî ve vijdanî sorumluluk bilinci, dünya-ahiret dengesi ve ebedî hayat inancı yani ferdî çıkar ve maddî değerleri mutlaka manevî değerlerle de mezcederek post modern anlayışa alternatif bir medeniyet inşa etmek gerekir.

Çevre olayına manevi değerler nazarıyla bakmak demek, çevre kirliliği konusunda, çevreyi ve bazı canlı türlerini koruma anlamına gelen parçacı ve lokal bir yaklaşımla yetinmeyip olaya ekolojinin bütüncül boyutuyla daha derin ve kapsamlı bir şekilde yaklaşmak demektir ki bunu, “çevre koruma değil ekolojik dengeyi muhafaza ve doğal ortamı devam ettirme önemlidir” şeklinde özetlemek mümkündür. Çevre sorunlarını çözmeye ya da doğal ortamı korumaya yönelik olarak ta, sadece lokal ve parçacı tutumlara dayanarak ya da sadece fayda ekseninde olaylara yaklaşarak ekolojik dengeyi yeniden kurmanın mümkün olamayacağı artık tecrübeyle sabittir. Çünkü aydınlanma felsefesinin ortaya çıkardığı dar ve sınırlı çevreci yaklaşımlar insan ve üretim tüketim merkezli olup diğer varlık alemine pragmatist olarak bakmakta ve doğayı salt bir araç olarak görmektedir. Halbuki komşusunun ağacını kesen bir insan sadece ona karşı bir suç işlemiş olmaz, aynı zamanda bir bitkiye ve entegre bir biçimde de ondan yararlanacak olan tüm canlılara karşı da suç işlemiş olur.⁵¹ Aynen bunun gibi çevredeki hayvan türleri ve bitki örtüsünü korumak için bazı hayvanların o bölgeden uzaklaştırılması ya da yeni hayvan türlerinin aynı bölgeye getirilmesi de, yine çevrenin dengesini başka öngörülemez bir şekilde bozabilmektedir. Dolayısıyla doğaya müdahale edilmesi, onun bütünlüğünün bozulması, yeni çevre problemlerinin yaşanması anlamına gelmektedir.⁵²

50 26. Şuara, 30; 30. Rûm, 41.

51 Ünder Hasan, *Çevre Felsefesi*, s. 64.

52 Fersahoğlu Yaşar, *Dinler ve Çevre*, 2. bsk. Çamlıca Yay. İst. 2011, s. 286 vd.

Öyle anlaşılıyor ki, doğadan faydalanmanın en bariz yönü “**ekolojik denge**”den uzak veya yakın oluşturma ortaya çıkıyor. Buna ek olarak gittikçe doğal ritim ve ahengin bozulması da başka bir tehdit oluşturmaktadır.⁵³ Bu cümleden olarak, dengeden uzak oluş ve diğer tehditler bağlamında, tabiatın ayrılmaz bir parçası olan “hayvanları avlayıp yemek, zevk ve post için var oldukları” düşüncesi⁵⁴ açıklayıcı bir örnek olarak görülebilir. Oysa ilgili ilişki çift yönlü olarak değerlendirilmeli ve “besleyen-beslenen”, “kollayan-kollanan”, “veren-alan” gibi, tabiatla ünsiyet ve iletişimi ifade eden daha başka açılardan da ele alınmalıdır.⁵⁵ Çünkü, “doğanın bütünlüğü” ilkesi temel ekolojik prensiplerden biridir.⁵⁶ Dinî ve felsefî düşüncenin doğaya ilişkin bütüncül (holistik) bakışı, metafizik, mistik ve etik eğilimleri öne çıkaran bir yaklaşım olarak görülmektedir.⁵⁷

Kur’an’a Göre Hayvanlar ve Bitkiler

Kur’an-ı Kerim, insana mesajını iletip onunla ilişki kurarken, makro-ekolojik bir bağlam içinde sık sık onun tabii uzak ve yakın çevresini oluşturan hayvanlardan, çeşitli bitkilerden, dağlardan, ağaçlardan, sema ve yıldızlardan misaller vermektedir. Bu, ister istemez insanda çevresine karşı bir duyarlılık sağlamakta, insanın onlara karşı her açıdan bir değer atfetmesini öngörerek kendi çevresine karşı bir yakınlık hissi uyandırmaktadır. Böylece bunlarla, insanın çevresine karşı bir sevgi bağının oluşmasına ve onları korumasına yönelik bir psikolojisinin teşekkülüne ortam hazırlanmaktadır.

Kur’an-ı Kerim, hayvanların da insanlar gibi birer ümmet olduklarını,⁵⁸ onları da ihmal etmediğini bildirir. Hayvanlar da Yüce Yaratıcıya karşı secde ve itaat görevlerini kendilerince yerine getirmektedirler. Şu halde insanlar, yeryüzünde yaşayan canlı bir sınıf oldukları gibi, hayvanlar da bu varlıklar arasında yaşayan canlı ve sosyal bir sınıftır.⁵⁹

53 Kılıç Sadık, *Tabiattaki Metafizik ve Guenon’un Doğu Metafiziği*, Akçağ, Yay. Ankara, 1995, s. 18.

54 Krishnamurti, J., *Doğa ve Çevre Üzerine*, çev. Nurgül Demirdöğen-Deniz Demirdöğen, Ayna, Yay. İst. 2001, s. 23.

55 Kılıç Sadık, *a.g.e.*, s. 41.

56 Doğanın bütünselliği konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Frederic Vester, *Ekolojinin Anlamı: Evrendeki Bütünsellik Ağının Kavranması*, çev. Aydın Arıtan, Arıtan, Yay. İst. 1997.

57 Görmez Kemal, *Çevre Sorunları*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2007, s. 104.

58 Bkz. 6. En’am, 38.

59 Alimler, yeryüzündeki varlıklar arasında insanlar gibi hareket eden ve gelişip büyüyenlerin, sadece hayvanlar ve bitkiler olduğunu belirtirler. Onlara göre hayvanlar da, uçanlar, yürüyenler, yerde sürünenler ve suda yüzenler olmak üzere dört kısma ayrılmaktadırlar. bkz. El-Cahız Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu’l-Hayavân*, thk. Abdüsselâm M. Harun, Dârü İhyâit-Turâsi’l-Arabî, Beyrut tsz. I, 27.

Meselâ, En'am 38. Âyetinde geçen "ümme" kelimesi, her türlü hayvanın birer canlı türü, cinsi ve topluluğu olduğunu bildirmektedir.⁶⁰ Hz. Peygamber de, hayvan sınıflarının birer ümmet olduklarını haber vermiştir.⁶¹

Kur'an'da, hayvan ve bitkilerin Allah tarafından insanlar için yaratılan birer nimet oldukları anlatılmakla beraber, bunların Allah'ın varlığını, birliğini, üstün kuvvet ve kudretini gösteren birer delil oldukları da vurgulanmaktadır. İnsanlar bu gibi uyarılarla Allah'a iman ve O'na ibadet etmeye yönlendirilmektedirler. Bu arada insana gökte ve yerde olan varlıkların, havada uçan kuşların bile Allah'ı zikrettikleri hatırlatılmaktadır.⁶² Hayvanlar yaratılışları açısından insanlara, Allah'a inanma ve O'na ibadet etme yönünde pek çok ders ve ibretler verdikleri gibi aynı zamanda dünya hayatında, insanların ibadet etmelerinde adeta bir malzeme gibi bir araç olarak hizmet vermektedirler.

Kur'an'da hayvanlar ve bitkiler, insan hayatının ayrılmaz birer parçası olarak tanıtıldığı gibi, ahiret hayatında da var olacakları haber verilmektedir. Yine bitkiler de, insan hayatının her safhasında önemli bir yer tutmaktadır. İnsanlar, bitkilerden beslenip gıda aldığı gibi onlardan ilaçlar da yapmaktadırlar. İnsanlar yine, ulaşım, giyim, elbise, besin, tarım, ilaç yapımı gibi birçok alanda hayvanlardan faydalanır. Bitki ve hayvanlar ayrıca dünya hayatının birer süsüdürler.

Yeryüzündeki bitki ve hayvanlar yalnız bizleri değil aynı zamanda diğer varlıkları da ilgilendirdiğinden onların korunması aynı zamanda bir evrensel insan hakları konusudur. Dolayısıyla bunlara zarar vermek veya bunlardan faydalanma hususunda gereğinden fazla tasarrufta bulunmak, başta, Allah'ın iradesine saygısızlık olmak üzere diğer insanların haklarını çiğnemek anlamına gelir.

Hz. Peygamber, insanın hiçbir ayırım yapmaksızın bütün canlılara karşı sorumlu olduğunu, onlara şefkat ve merhamet duyguları içerisinde yaklaşması gerektiğini bildirmiştir. İnsanın, evrenin bir parçası ve tamamlayıcı bir cüz'ü olan hayvanlara karşı hakkaniyet ölçüleri içerisinde şefkat ve merhamet göstermesi gerekir. Onların da birtakım ihtiyaçlarının olduğu ve bunların karşılanması gerektiği bilinmelidir. Ayrıca hayvanlara karşı kötü muameleden dolayı insanın hesaba çekilip ceza göreceği, aksine iyi muamele edenlerin de sevap kazanacağı da bilinen bir gerçektir.⁶³

60 el-İsfehâni, *el-Müfredât*, s. 27.

61 Ebû Davûd, Edâhî, 22; Tirmizî, Sayd, 16-17; Nesâî, Sayd, 19; İbn Mâce, Sayd, 2; Müslim, Selâm, 148.

62 24. Nûr, 41.

63 Müslim, Selâm, 102-103.

Hadis kaynaklarında, hayvanların, hayatımızda oynadığı rol nisbetinde geniş ve oldukça detaylı bir yer tuttuğu görülüyor. Öyle ki, bu kaynaklarda onların adlarına açılmış bâb ve fasıllar vardır. Bilhassa hayvan hakları, onlara iyi muamele gibi konularda son derece ısrar edildiği görülmektedir. Hatta Hz. Peygamber'in bazı tavsiyelerinde normal bir insan hayatının, bir kısım evcil hayvanlardan tamamen tecrid edilmemesi gerektiği manası çıkmaktadır.⁶⁴ Hadislerde sürekli olarak onların da bir can taşıdığı, acı çektiği, ihtiyaçlarının bulunduğu hatırlatılarak onların haklarına riayet edilmesi istenmektedir. Bu cümleden olarak çok çeşitli olan ihtiyaçlarını ihmal etmemek, taşıyamayacakları yükleri onlara yüklememek ve hayvan türlerinin yok edilmemesi için gerekli önlemleri almak bir insanlık borcu olarak kabul edilmelidir.

İçerisinde yaşadığımız ve bizlere Allah Teâlâ'nın karşılıksız ihsanı olan doğa; insanıyla, hayvanıyla ve bitkisiyle bir bütündür. İnsanın insana karşı sorumlulukları olduğu gibi insanın hayvan ve bitkilere karşı da sorumlulukları vardır. Faziletli insan, sadece insan haklarına değil, tüm canlıların haklarını gözetir ve saygı gösterendir. Çünkü İslâm, can taşıyan her şeye rahmetle yaklaşmayı öngörür. Dolayısıyla doğal hayatın korunmasına karşı duyarsız veya ilgisiz kalmak kişiyi manevi yönden ve bal altında bırakır. Hz. Peygamber'in hayvanlarla olan ilişkilerine, hayvanlarla ilgili uygulama ve sözlerine bakıldığında bu konudaki duyarsızlığın kişiyi hak ihlallerine kadar götüreceği vurgusu görülmektedir.⁶⁵

Kur'an, hayvanların önem ve değerini, sadece onlardan yararlanma veya faydacı bir bakış açısına değil, aynı zamanda Allah'ın varlığına delâlet eden bir alamet olarak görülmesine dikkati çeker. Nitekim, Bakara (inek), Ankebût (örümcek), Neml (karınca), Nahl (arı), Fil (fil) ve Âdiyât (koşan atlar) gibi, sûrelerin bazı hayvanların isimlerini taşıması ve Kur'an'da çeşitli hayvanlardan bahsedilmesi tesadüfi değildir. Yeryüzünde başka canlılar olmadan nasıl yaşayıp mutlu olabilirdik.⁶⁶ Böylece Kur'an bize, yeryüzünde yaşama hakkına sahip olan tek canlının sadece insan olmadığı gerçeğini hatırlatmakta ve bizi uyarmaktadır.

Bugün gezegenimizdeki birçok hayvan neslinin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmesinin, onların hak ve hukukunun çiğnenmesinin altında yatan en büyük etken, sadece onlara faydacı bir gözle bakılması, onların bu

64 Canan, İbrahim, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, Tuğra Neşriyat, İst., tsz. s. 196.

65 Geniş bilgi için bkz. Sancaklı, Saffet, "Çevrenin Korunması Bağlamında Hz. Peygamber'in Hayvan Haklarına Verdiği Önem ve Değerin Analizi", *Çevre ve Din Sempozyumu*, I, 312 vd.

66 Ateş, Ali Osman, "İslâm ve Doğal Hayatın Korunması", *ÇÜİF Dergisi*, c. 3, Sayı, 1 (Ocak-Haziran), 2003, s. 14.

gezegenin ve ekosistemin önemli bir parçası olduğu gerçeğinin göz ardı edilmesidir.⁶⁷

Kur'an'da pek çok yerde ağaçlara da işaret edilmektedir. İbrahim sûresi yirmidördüncü âyetinde: “*Güzel söz*” “*kökü yerde, dalları gökte olan güzel bir ağaca*” benzetilmekte; Vakia elli altıncı âyetinde ise, “*Biz onu (ağacı) hem bir ibret olsun, hem de çöl yolcularına bir fayda olarak yarattık*” denilmektedir. Yine, hurma ağacı hakkında Yüce Allah, “*Hurma ağaçlarından herhangi birini kesmeniz veya olduğu gibi bırakmanız hep Allah'ın izniyledir*” (59. Haşır, 5) buyurarak bu ağaç ile özdeşleşen ve özel bir olay ile ilgili olsa bile, ağacın kesimi konusunu kendi iznine bağlamış bulunmaktadır. Ayrıca hurma ve nar “cennet meyvesi olarak⁶⁸ zikredilmektedir. Diğer taraftan Yüce Allah'ın Tîn Sûresi'nde, incir, zeytin ve Sina dağı üzerine yemin etmiş olması bunların kutsallığına bir alamettir. Yine Vakia 28 ve 29. âyetlerinde ise, kiraz ve muz cennet meyvesi olarak nitelenmektedir. Başka bir âyette de, “*Biz yeryüzünde nice hurma bahçeleri, üzüm bağları yarattık ve ovalarda birçok pınarlar kaynattık*” (36. Yâsin, 34) buyurularak, ekosistemin kurucu figürleri perspektifinde, çok değişik bağlamlarda ağaca, bitkiye, bağa ve bahçeye dikkat çekilmektedir.⁶⁹

Hiz. Peygamber de, “*Kıyamet kopmaya yakınken elinizde bir fidan ağacı varsa ve onu dikmeye vakit bulabilirsiniz onu dikin*”⁷⁰; “*Kim bir ağaç dikerse onun için o ağaçtan hasıl olan ürün kadar Allah sevap yazar*”⁷¹; “*Müslümanlardan birisi bir ağaç dikerse, o ağaçtan yenen mahsul onun sadakasıdır*”⁷² buyurmuştur. Bununla da kalmayıp lüzumsuz yere ağaç kesenlere; özellikle de sedir ağacını kesenlere lanet etmiştir.⁷³

Bu bağlamda, Yüce Allah'ın salih kullarını “cennet” ile müjdelediğini de belirtmemiz gerekir. Kur'an'da 56 sûrede toplam 133 âyette cennetten bahsedilmekte ve cennetin tanımlaması yapılmaktadır. Şöyle ki, “Cennet” kelime anlamı itibariyle “bahçe” “yeşillik” demektir. Cennet daima, “altından sürekli ırmak akan, nice pınarlarla bezeli, ağaçların gölgeleri üzerine sarkan,

67 Özdemir, İbrahim, “Kur'an'a Göre Çevre”, *İslami İlimler Dergisi*, Güz, Çorum Çağrı Eğitim Vakfı, Ankara, 2006, s. 12-14.

68 Bkz. 55. Rahman, 68.

69 Günay Turhan, “İslâm ve Kur'an'da Çevre/Doğal Denge”, *Çevre ve Din Sempozyumu*, İÜİF. İst. 2008, II, 468.

70 Ahmed b. Hanbel, III, 183-184, 191.

71 Müslim, Musakat, 7-12.

72 Ebû Dâvûd, Edeb, 158.

73 Müslim, Hacc, 475.

canın çektiği ve kolayca koparılabilen meyvelerin her an hazır olduğu, giyilen elbiselerin ve yaslanılan döşeklerin bile yeşil atlastan olduğu koyu yeşillikler...” olarak tasvir edilmektedir. Dolayısıyla bu âyetlerin yeşili koruma ve insan olarak etrafımızı yeşertme anlamında ne büyük mesajlar içerdiği açıktır. Yani, öbür dünya için va'dedilen cennet, bu dünyadaki örneği ile, yeşil dünya ve dolayısıyla orman ile tanımlanmaktadır. İslâm, renk ve özlem olarak boşuna “yeşil” ile özdeşleşmemiştir. Peki, bu ormanı yakıp yıkan, bugünü ve yarınını düşünmeksizin talan eden ve sonuçta hem kendisini ve hem de gelecek kuşakları sel, taşkın, heyelan, erozyon, çığ, kuraklık gibi çölleşmenin tüm sorun ve felaketleri ile karşı karşıya bırakan insan, aslında dünya cennetini cehenneme çevirmiyor mu? Ve böylece, zımmen de olsa, Allah'a ve O'nun kurduğu düzene karşı gelinmiş olunmuyor mu? Bizler, yeşilliklerle bezeli sırlı sırlı suların aktığı bir tabiat köşesini gördüğümüzde hemen “cennet gibi bir yer” demez miyiz? İşte Yüce Allah ta, iyi kullarına va'd ettiği cenneti bir ölçüde de olsa bu dünyadaki canlı örneği ormanlar ve dolayısıyla yeşillikler üzerinden bizlere tanıtmaktadır.⁷⁴

Kâinat Beden Diliyle Bir Çevredir

Kur'an, maddî çevremizi oluşturan varlıkların maddî yanlarının yanında manevî boyutlarının olduğunu da belirtir. Bu husus, geçmişten günümüze daima ihmal edilmiştir. Kaldı ki, çevremizdeki tabii varlıkların manevî boyutlarıyla ilgili olarak birçok âyet de⁷⁵ vardır. Bu âyetlere göre, kâinattaki varlıkların simgesel anlamda bir kutsallık yönleri vardır ve bu çevre kavramı ve fenomeni bakımından çok önemlidir.

Meselâ Kur'an-ı Kerim'in: “**Yer-gök, yerde ve gökte olan herşeyin Allah'ı zikir ve tesbih ettiğini**”⁷⁶ ifade eden âyetlerinden, sevgili Peygamberimizin “**Yeryüzü bana mescid kılındı**”⁷⁷ sözlerinden anlıyoruz ki, dünyanın hatta kâinatın tamamı bir mescit, bir mabettir. Mescit, Allah'a secde edilen yer, mabed ise, Allah'a ibadet edilen yer demektir. Dolayısıyla bu evrende Allah'a itaat ve ibadet edilemeyecek bir yer olmadığı gibi, Allah'a itaat ve ibadet etmeyen bir varlık ta yoktur. İnsanların bir kısmı hariç, her şey, her yerde kendi özel dili ve haliyle Allah'ı tesbih etmekte, büyük bir muhabbet ve iştiyakla üstlendiği görevi yapmakta ve kâinattaki temizlik ve düzenin bozulmaması için elinden

74 Bkz. Günay Turhan, *İslâm ve Kur'an'da Çevre/Doğal Denge*, II, 464.

75 Bkz. 2. Bakara, 30; 7. A'raf, 206; 13. Ra'd, 13; 17. İsrâ, 44; 21. Enbiyâ, 79; 24. Nûr, 41; 38. Sâd, 18; 39. Zümer, 57; 40. Mü'min, 7; 41. Fussilet, 38; 42. Şûra, 5; 57. Hadid, 1; 59. Haşr, 1, 24; 62. Cuma, 1.

76 17. İsrâ, 44; 59. Haşr, 24; 62. Cuma, 1.

77 Buhârî, Teyemmüm, 1, Salat, 56, Mesâcid, 3-5.

gelen gayreti sarfetmektedirler. İşte böylesine tertemiz bir mabed ve tertemiz bir evreni önümüze koyan Rabbimiz, bizden de bu mabedi kirletmememizi, yaşamaya ve ibadete elverişli halini, ahengini bozmamamızı istemiştir. Bu ahengi bozanları da, “müfsid/bozguncu” olarak ilan etmiş ve onları sevmediğini: “**Sakın yeryüzünde düzeni bozma. Çünkü Allah bozguncuları sevmez**” sözleriyle ifade etmiştir. Öyleyse bu kâinat bir mabed gibi korunmalı, temiz tutulmalı, ilâhî düzen bozulmamalı ve bozanlara da fırsat verilmemelidir.⁷⁸

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in okumak hakkındaki ilk inen “**Allah'ın adıyla oku**” (96. **Alak**, 1) âyetinin ardından temizlik hakkındaki: “**Elbiseni ve bütün kullandığın şeyleri temiz tut, kötü ve pis şeylerden sakın**” (74. Müddessir, 1-5) âyetlerinin inmesi, ekoloji kavramıyla bir bütünlük içinde ele alındığında Kur'an'ın temizliğe ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Ayrıca Kur'an-ı Kerim, bütün canlı varlıkların sudan yaratıldığını bildirmekte ve suyun teşekkülünden önce hayatın bulunmadığını ifade etmektedir. Konuyu gayet açık ve net bir biçimde açıklayan âyetler ise, şunlardır:

“**O Allah'tır ki, sudan beşeri yarattı**” (25. Furkan, 54).

“**Allah her canlıyı sudan yarattı**” (24. Nûr, 45).

“**Her canlı şeyi sudan yarattık**” (21. Enbiyâ, 30).

Son âyetteki “**her şey**” ifadesinin umumi anlamda, insanlar, hayvanlar ve diğer bütün canlı varlıklara ve bitkilere şamil olduğunu ve dolayısıyla her şeyin sudan yaratıldığını bazı çağdaş müfessirler de açıkça ifade etmektedirler.⁷⁹ Kozmik âlemde su hayatın kaynağıdır ve her şey onunla neşv-ü nema bulmaktadır. Çünkü, hayvanlar, bitkiler ve diğer bütün canlı varlıklar suyun yaratılmasından sonra meydana gelmişlerdir. Bütün canlıların hayatîyetlerini devam ettirebilmeleri de yine suyun varlığına bağlıdır.⁸⁰

Ekolojik Dengenin Bozulması

İslâm düşüncesine dair eserlerde evrendeki ekolojik dengeyi tevhid ilkesine dayandıran müellifler, bu birliğin zıddı olan düzenin bozulmasını ise, “**fesad**” kavramıyla ifade etmişlerdir. Ekolojik dengenin, sosyal düzenin ve ahlakî yapının bozulması anlamına gelen bu terim birçok âyette vurgulanmıştır. Ayrıca Kur'an ekolojik düzeni tehdit eden en tehlikeli düşmanın insan olduğunu belirtmektedir. İnsan kendi eliyle ve fiiliyle hem karada hem de

78 Karakaş Vehbi, *Farklı Bir Bakış Açısıyla Kur'an ve Sünnet'te Çevre*, Rağbet, Yay. İst. 2011, s. 38-39.

79 Elmalılı M. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3352; Şevkanî, *Fethu'l-Kadir*, III, 405; Merâğî Mustafa, *Tefsir-i Merâğî*, XVII, 62.

80 Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, III, 444; İbn Aşûr, *et-Tenvîr ve't-Tabrîr*, XVII, 42. Ayrıca bkz. Kırca Celâl, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, s. 200.

denizde düzeni bozarak yeryüzünü fesada vermekte, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışmakta,⁸¹ buna karşılık Allah Teâlâ, tuttıkları bu kötü yoldan dönmeleri için yaptıklarının bir kısmını onlara tattırmaktadır. Nitekim Kur'an'da şöyle denilmektedir: “**İnsanların elleriyle kazandıkları/yapıp ettikleri yüzünden, karada ve denizde (yani bütün yer kürede) fesad/bozukluk, olumsuzluk çıktı. Belki dönerler diye (Allah) onlara yaptıklarının bir kısmını tattırıyor**” (30. Rûm, 41).

Bozgunculuk anlamına gelen **ifsâd**, salah kelimesinin zıddı olan **fe-se-de** kökünden olup, if'âl babında bir mastardır. Bir şeyi itidal (denge) dairesinden az veya çok çıkarmak demektir. Bu kavram yiyecek, içecekler için bozulma, kokma; ameller için geçersiz olma, hükmü olmama; bunların dışındaysa gerek nefis gerekse bedende meydana gelen maddî-manevî bozulma; toplumda ortaya çıkan kokuşma-dejenere olma ve dengeden sapma durumlarını ifade etmek için kullanılır. Ayrıca anlamları arasında, bozmak, fesad çıkarmak, ifsad etmek, itidalden (dengeden, faydalı ve adil olmaktan) çıkarmak, kokuşmak bulunmaktadır.⁸² Bu terim Kur'an'da onbir yerde geçer, her geçtiği yerde tabiatla beraber zikredilmesi dikkat çekicidir. Sosyolojik birtakım buhranlara göndermede bulunan âyetler her defasında fesadı çevre ile ilişkilendirmektedir. Kadî Beyzâvî (ö. 485/1286) bu âyeti yorumlarken fesadın çıkışını çevre felaketlerinin işlenmesi ile ilişkilendirir. Ona göre bu felaketler şunlardır: “Toprağın çoraklaşması, verimsizleşmesi, toplu ölümler, orman yangınları, denizlerin bozulması, bereketin ortadan kalkması, her türlü zarar-zıyanın artması, sapkınlıkların başgöstermesi ve her türlü zulüm”.⁸³ Şu halde günahlar, insan ruhunun ve toplumların dejenere olmasına sebep olduğu gibi çevrenin tahrib edilmesine de yol açmaktadır.⁸⁴

Taberî (ö. 310/122)'ye göre, günahların her biri yeryüzünde bir ifsad/bozgunculuk mesabesinde. İşlenen günahlar, ifsad kategorisinde değerlendirilir. Yüce Allah, Kur'an'da: “**Yeryüzünde fesad çıkarırlar**” buyururken ifsadı genel anlam çizgisinde ve onun her türüne işaret etmiştir. Yani işlenen günahların boyutu ne olursa olsun bir masiyet olduğu için bunlar ifsad sayılır.⁸⁵ Dolayısıyla Rebi b. Enes, yeryüzünde Allah'a karşı günah işleyen veya bir günahı başkasına emreden kimse için, “yeryüzünde ifsad/bozgunculuk çı-

81 bkz. 2. Bakara, 205.

82 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadır, Beyrut, tsz. “fe-se-de” mad; el-İsfehâni, *el-Müfredât*, s. 571. Ayrıca bkz. Tehanevî, *Keşşâfu İstilahâtı'l-Funûn*, Kalkuta, tsz. III, 419-422.

83 Kadî Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl*, Muessesetu Şaban, Beyrut, tsz. IV, 147.

84 Aydın Hüseyin, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar*, s. 215-216.

85 Taberî Ebû Ca'fer, *Câmiu'l-Beyân an Têvîli Âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Şakir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000, IV. 239.

karan kimsedir” demiştir.⁸⁶ Buna göre, “**masiyet**” kavramı, her çeşit günahı, ilahî iradeye maddî-manevî her tür karşı gelmeyi ifade eder.⁸⁷ Meselâ Kur'an, doğruları söyleyerek günah işleyen insana lanet edildiğini haber vermektedir: “**İndirdiğimiz açık delilleri ve kitapta insanlara apaçık gösterdiğimiz hidayet yolunu gizleyenlere hem Allah hem de bütün lanet ediciler lanet eder**” (2. Bakara, 159). Kurtûbî (ö. 671/1272), âyette geçen “**...bütün lanet ediciler lanet ederler**” ifadesinin yorumunda, Mücahid ve İkrime'nin “Bunlar böcekler ve hayvanlardır. Hakkı gizleyen kötü ilim adamlarının günahları sebebiyle böcekler ve hayvanlar kuraklığa mahkûm olurlar, dolayısıyla da onlara lanet ederler” dediklerini nakleder.⁸⁸

Kur'an'da olduğu gibi hadislerde de, “**günah işleme**” olgusunun çevreyi olumsuz etkileyen bir faktör/unsur olarak mü'minlerin zihnine yerleştirilmek istendiği görülür. Ayrıca Hz. Peygamberin çevreye bakışını ele alacağımız için burada sadece bu vurguyla yetinelim.

O halde sorunun çözümü için şu ilahî ihtarın gereği yapılmalıdır.

“**Düzeltilmiş olan yeryüzünü ifsâd etmeyin/bozmayın...**” (7. A'raf, 56). Dahhak (ö. 106/723) bu âyeti, “su kaynaklarını kurutmayınız, meyveli ağaçları kesmeyiniz” şeklinde çevreyi koruma anlamında yorumlamıştır. Çünkü, kirlilik problemi dolayısıyla çevrenin tahribatı yani ekosistemin bozulması, ilahî iradeye karşı çıkılarak sergilenen hatalı düşünce ve davranışlar sonucu ortaya çıkar.⁸⁹

Diğer taraftan Rûm Sûresi 41. Âyetinde geçen “**berr**” lafzını Mücahid (ö. 103/721)'in kırsal alanlar; “**bahr**”ı da, büyük şehir merkezleri anlamında yorumladığını görüyoruz.⁹⁰ Bu âyetle ilgili Elmalılı da şu yorumu yapar: “İlk yaratılışının tersine insanın şirke sapsması, ahlaksızlık, haksızlık, nefsi arzular, çeşitli mezheplerle beşeri ihtirasların çarpışması sebebiyle fitrata özgü düzen bozuldu, gerek doğal ve gerekse sosyal ortamda bozulma meydana geldi”.⁹¹

86 Taberî, *a.e.* I, 288.

87 Kâinat bütün görünüşleriyle bir bütündür, parçalanmayı ve parçacı yaklaşımları onaylamaz. Kur'an'a göre, Allah'tan başkasına kullak etmek te, toplum-çevre ilişkilerinde ifsâd oluşturan bir durumdur. Çünkü, O'ndan başkasına kulluk edenler, Allah'ın emrine ve ilahî düzene aykırı davranmış olurlar. Halbuki onların asıl görevi, yeryüzünü imar edip, orayı bir barış yurdu haline getirmektir. Bkz. Kayhan Mustafa, *Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi*, SBE. Erzurum, 2002, s. 104.

88 Kurtûbî, *el-Câmiu li-Abkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, II, 125. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'anı'l-Azîm*, Dâru'l-Ma'rifet, Beyrut, 1969, I, 200.

89 Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî el-Müsemma Meâlimu't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bsk, Beyrut, 1993, II, 139; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebu'l-İslâmî, 4. bsk. Beyrut, 187, III, 215-216; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, II, 244.

90 Maverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, IV, 317-318.

91 Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3832.

Bazı müfessirler de, “**karada ve denizde**” ifadesiyle, Tufan korkusunun kastedildiğini söylerken, diğerleri de, bununla, bir kısım arazinin, hiçbir nebat bitirmemesi; deniz sularının acılaşması veya gözelerin suyunun azalması kastedilmiştir. Çünkü gözeler de denizlerden sayılır⁹² derler. Bazıları da, “**berr**” sözcüğü, toprağı ve kuru maddeleri kuşatan gaz kütesini içine alan kara parçasını; “**bahr**” ise, yeryüzünün çukur bölgeleriyle, buraları dolduran su ve gazlara işaret ettiğini belirterek bunların kara ve denizlerin fiziksel yapılarının bozulmasını ifade ettiğini söylemektedirler.⁹³ Sonuçta da Rabbimiz bu tür olumsuzlukların bir yıkıma, global felaketlere yol açmaması için âyetin sonunda insanlara “**belki onlar dönerler**” ikazıyla onların kendilerine gelebileceklerine, dönüş yapabileceklerine imkân tanımaktadır.

Kur’an, sosyal bir yapı olan toplumu ifade eden “**nâs**” sözcüğünü, iki yüz kırk bir defa tekrar eder. İnsanlar anlamına gelen bu kavram, sosyolojik olarak toplumlara veya kitleleri ifade eder. Kitlelerin yaptığı yanlış davranışların olumsuz sonuçları, sırf insanlarla sınırlı kalmaz. “Âyetler bunların, insan da dahil olmak üzere tüm varlıkları kapsayacağını anlatır. Mesela bir âyette, “**Allah, insanları zulümleri yüzünden cezalandıracak olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onları takdir edilen bir müddete kadar erteler**” (16. Nahl, 61)⁹⁴ buyrulur. Kur’an, toplumların yükseliş ve çöküşüne değinirken aynı zamanda bunun maddî çevreyle ilgili birçok tezahürüne de işaret eder ki bunların bazıları, kıtlık, aşırı sıcaklık, sel ve yangınlardır. Buna mükabil toplumların iyi davranışlarının ise, pozitif yönlerinin olacağını her zaman vurgular. Çevredeki her varlık, bir şekliyle insanın istifade etmesi için yaratılmıştır.⁹⁵

Bozgunculuk ile ilgili başka bir âyette ise, Yüce Allah şöyle buyurur: “**İnsanlardan öylesi var ki, dünya hayatına dair sözü senin hoşuna gider. Kalbinde olana (samimi düşüncelerini söylediğine) Allah’ı şahid tutar. Oysa o, hasımların en yamanıdır. Dönüp gitti mi (veya iş başına geçti mi) yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeye çalışır; Allah da bozgunculuğu sevmez**” (2. Bakara, 204-205). Bu insan tipi iş başına geçince bütün katılığı, kırıncılığı ve inatçılığı ile, kötülüğe ve bozgunculuğa yönelir. Maddî-manevî her şeyi yozlaştırarak her türlü canlının kökünü kurutmaya ve dejenere etmeye çalışır. Sonuçta ne tarım alanları ve ne de hayatın sürekliliği-

92 Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb* (et-Tefsîru’l-Kebîr) Matbaatu’l-Behiyyeti’l-Misriyye, 1. bsk. Kahire, tsz. XXV, 127-128.

93 Bkz. Mâverdi, *en-Nüket* IV, 317-318; İbn Kesir, *Tefsîr*, III, 435; Şevkânî, *Fethu’l-Kadir*, IV, 228. İbn Aşur, *et-Tahrîr ve’l-Tevîr*, XXI, 64-65.

94 Benzer bir âyet için bkz. 35. Fatır, 45.

95 Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fi Tefsîri’l-Kur’an*, Müessesetü’l-İlmîyyi li’l-Matbuat, 3. bsk. Beyrut, 1971, XII, 280-281.

ni sağlayan insan nesli bu yıkımdan kurtulabilir. Bu ölçüdeki bir hayat düşmanlığı, yıkıcılığı seçen yaratığın yapısına iradî olarak sinmiş kini, kötülüğü, gaddarlığı ve bozgunculuğu sembolize etmektedir.⁹⁶

Görüldüğü üzere Kur'an, doğal çevredeki her türlü bozulmayı⁹⁷ iki ana başlıkta ele almaktadır:

- a) Masiyetin çevre üzerindeki olumsuz etkileri (manevi boyut)
- b) İnsanların kendi elleriyle yaptıkları yanlışlar (maddi boyut).⁹⁸

İşte yeryüzünde Allah'ın halifesi/temsilcisi durumunda olan insan⁹⁹ aynı zamanda yeryüzünü imar etme görevini de yüklenmiştir.¹⁰⁰ Çünkü, “**Şüphesiz ki arza salih kullarım varis olacak**” (21. Enbiyâ, 105) buyurulmuştur. Bu âyetle ilgili R. El-İsfahanî (ö. 502/1108)'nin şu değerlendirmesi dikkat çekicidir: “Gerçek manada varis olmak demek, sonucunda herhangi sorgulama ve borçlanma olmaksızın, insanın bir şeyi elde etmesidir. Dolayısıyla salih kullar dünyadan gerektiği kadarını gerektiği zamanda ölçülü olarak alırlar”.¹⁰¹ Hemen şunu da belirtelim ki, âyetteki “**salih kullar**” ifadesi genel bir anlam taşıdığı için şartlarını yerine getirmeleri halinde diğer insanlar da yeryüzünden faydalanabilirler. Çünkü âyetin öncesinde, “**Allah, öncekilere yaptığı gibi sizden de inanarak yararlı işler yapanları yeryüzüne mirasçı kılacağını**” bildiriyor. Burada asıl önemli olan, dinin uygun gördüğü şeyleri yapmak, bozgunculuk ve dinin cevaz vermediği şeyleri yapmamaktır.

Anlatılanlardan hareketle çevreyi genelde **fiziki çevre** ve **manevi çevre** olmak üzere iki kategoride değerlendirmek gerekir. Bu, insanın doğasına da uygun bir yaklaşımdır. Manevi çevre daha çok insanın duygu ve düşüncelerinden oluşan, bir bakıma değerlerin inşa ettiği din, ahlâk ve hukuk gibi kurumların rol oynadığı bir dünyadır. Dinî ve ahlâkî değerlere içtenlikle bağlı olan ve bu şuurla yetişen bir insanın, hem fiziki çevresi hem de manevî çevresi temiz

96 Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l Kur'an*, Daru's-Şurûk, Beyrut, 1982, I, 205.

97 Âyetlerin indiği sıralarda Arabistan'da kıtlık, darlık, güvensizlik gibi olayların vuku bulunmuş olması muhtemeldir. İşte sıkıntılardan yakınmakta olan insanlara, Kur'an, bu düzensizliklerin, bozuklukların, Allah'a isyandan ileri geldiğini; bunların, insanların yaptıklarından sadece bir kısmının cezası olduğunu, İnsanların Allah yoluna dönmeleri için bu olaylarla uyarıldıklarını hatırlatıyor. Bkz. Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 1985, VII, 28.

98 Çevreyi olumsuz yönde etkileyen her tür bozgunculuk konusunda geniş bilgi için bkz. Aydın, Muhammed, *Kur'an ve Sünnete Göre İnsanların Bozgunculuklarının Çevreye Etkileri*, Çevre ve Din Sempozyumu, I, 193 vd.

99 2. Bakara, 30.

100 11. Hûd, 6.

101 el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 814-815.

olur. Dolayısıyla fiziki çevrenin temiz ve düzgün olması, manevî çevrenin temiz olmasına bağlıdır. Dinî ve ahlakî değerler insanın iç denetimini sağlarken, beşerî otoriteler de dış denetimini sağlar. Bu nedenle, çevre krizini aşmanın en etkin yolu bu denetim mekanizmalarını birlikte ve bir bütün olarak devreye sokmaktır. Görülüyor ki Kur'an, bu süreçleri de hesaba katarak işin özellikle metafizik ve ahlakî boyutunu ön plana çıkarmaktadır.¹⁰²

Bugün, insanın iç dünyasında ve insan-evren ilişkisinde baş gösteren kriz karşımıza çevre felaketi olarak çıkmaktadır. İnsanın kim olduğunu (varoluşsal mahiyetini) unutmaması, davranış ve varoluş hikmetini idrak edememesi; dolayısıyla kendisini sorumsuz zannetmesi sadece onun ruhunu karartmıyor, küresel boyutta ekolojik bir bozulmayı da beraberinde getiriyor.¹⁰³ Dolayısıyla insan, önce kendi krizini çözerek etrafındaki her şeyle barışık ve uyumlu olması gerekir. Bu noktada iç denetim mekanizması olarak dinî ve ahlakî değerler büyük bir önem taşır. Öyleyse burada asıl sorun, insan-doğa ve insan-evren ilişkisinde ve buna paralel olarak ta, insan-Allah ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. Ancak herkes bunun farkına varmış değildir.¹⁰⁴

Madem ki bütün problemler insanın bozulması veya kirlenmesiyle ortaya çıkmıştır, o halde önce onun temizlenmesi gerekir. O temizlenmeden hiçbir şeyin düzelmesi mümkün değildir. Zaten Kur'an'ın önce insana yönelmesinin sebebi de budur. "... **Gerçek şu ki, insanlar kendi iç dünyalarını değiştirmeden Allah onların durumunu değiştirmez ...**" (13. Râd, 11). Çünkü insanlar, başlarına gelen musibetlere kendileri sebep olurlar.

Özetlersek Kur'an, insanın bütün boyutlarda ölçü, ahenk ve dengeye riayet etmesini, onu sarsacak davranışlara gitmemesini ısrarla istemektedir. İnsan, tartıda, ticarete, ölçüp biçmede, sözünde, takdirlerinde, iş ve hukuk hayatında, nimetlerin paylaşımında, harcamada vezne uymaya çağrıldığı gibi varlığın dengelerini bozmamak üzere tabiatı, atmosferi kirletmemeye, doğal yasaları tahrip etmemeye çağrılmaktadır.¹⁰⁵

Hız. Peygamber'in Çevreciliği

Hız. Peygamber çevre konusunda da yaptıkları ve söyledikleriyle Müslümanlara örnektir. Müslümanlar için Hız. Peygamber'in her konuda, hayatın her alanında yegâne örnek olduğu bir gerçektir.¹⁰⁶ Dolayısıyla en önemli dinî otorite olarak Hız. Peygamber'in söylediği veya yaptığı bir şeyle müminlere

102 Bayraktar Mehmet, *İslâm ve Ekoloji*, s. 62.

103 Merter Mustafa, *Doküzyüz Katlı İnsan*, Kaknüs Yay. İst. 2007, s. 412.

104 Nasr, Seyyid Hüseyin, *İnsan ve Tabiat*, s. 19.

105 Öztürk, Yaşar, *Kur'an Açısından Küresel Afetler*, s. 71.

106 60. Mümtehine, 6.

hitap edildiğinde onun hemen kabul ve tatbik edildiği görülür. Çünkü günümüzde de en ilkel şartlardan en modern şartlara varıncaya kadar Hz. Peygamberin çevre duyarlılığı konusunda tavsiyeleri güncelliğini korumaktadır. Mesela Hz. Peygamber'in ağaç dikimine dair teşvik ve tavsiyeleri bugün bizim için çok daha fazla anlam taşımaktadır. Çünkü yapılaşma veya haklı olmayan başka gerekçelerden dolayı çok sayıda ağacın kesilerek veya yakılarak dünyamızı oksijensiz bırakma sorumluluğuna ne yazık ki Müslümanlar da ortak olabilmektedir. Bilinçsiz bir şekilde tabiatı tahrip etme ve çevreye bu nevi zarar verme eyleminin doğru olmayacağı bilinci, Hz. Peygamber'i örnek alma konumunda olan Müslümanlar için daha fazla sorumluluk getirmektedir. Bu sorumluluğa en güzel örneklerden birisi de, çevreye başkalarını rahatsız edecek şekilde eziyet ve zarar verilmemesidir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in şu hadisi fazlasıyla önem arz etmektedir: Ebû Hüreyre (58/678) Hz. Peygamber'den şöyle nakletmektedir: **“Lanet edilen iki şeyden sakının”** buyurdular. Ashab, **“Lanet edilen iki şey nedir?”** diye sordular. Hz. Peygamber de, **“İnsanların gelip geçtikleri yolu ve gölgelendikleri yeri helat/туalet ihtiyacını gidermek için kullanmaktır”**¹⁰⁷ buyurdu.

Bu hadisin İbn Abbas'tan (ö. 68/687) gelen başka varyantında **“üç şeyden”** ifadesi yer almakta ve üçüncü olarak ta “pınarın başı” geçmektedir.¹⁰⁸ Böylece Hz. Peygamber'in insanların kullandıkları yol ve patikalara, dinence yerlerine ve su/pınar başlarına tuvalet ihtiyacının giderilmesini kesinlikle yasakladığını görüyoruz. Bu prototip yasaklamaya ilaveten, hayatî bir öneme ve dikkate layık olmak üzere, hem durgun hem de akan sulara tuvalet ihtiyacının giderilmesini yasaklayan başka rivâyetler de vardır.¹⁰⁹ Bu ve benzer rivayetler en ilkel durumlarda bile su ve onun yakın çevresine tuvalet ihtiyacının giderilmesinin şiddetle yasaklanması, “su ve havzalarını korumanın dinî anlamda toplumsal bir sünnet” olduğunu açıkça göstermektedir.

Başka bir hadiste de, insanların geçtiği yollarda onlara eziyet ve sıkıntı verecek olanların “lanet edilmeye” maruz kalacakları haber verilerek, çevrenin doğallığını bozacak her türlü olumsuz davranışa işaret edilmektedir. Hz. Peygamber'in insanları rahatsız edici herhangi bir şeyi yoldan kaldırmanın “imanın bir şubesi olarak tavsif edip bu yönde sık sık tavsiyelerde bulunması,¹¹⁰ günümüz Müslümanlarının örnek alması gereken evrensel bir sünneti olarak algılamaları gerekir. Bu ve buna benzer tavsiyelerden hareketle, uluslararası camiada kabul görmüş ve ortak aklın benimsediği insanlığın yararına

107 Müslim Tehâret, 68; Ebû Davûd, Taharet, 14.

108 Müslim, Taharet, 49; Tirmizî, Taharet, 51; Nesâî, Taharet, 31; İbn Mâce, Taharet, 25.

109 Buhârî, Vudû, 73; Müslim, Taharet, 94-97; Ebû Davûd, Taharet, 14.

110 Müslim, İman, 58.

yönelik ilkeler ve kurallar da, Hz. Peygamber'in sünnetine uygun olduğunu açıkça göstermektedir.¹¹¹

Diğer yönden Hz. Peygamber (s.a.v), Bedir savaşına başlarken savaş meydanında ve Hicret'den sonra da muzaffer olarak Mekke'yi ele geçirirken askerlerine, “*Size kılıç kalkmadığı sürece kimseye kılıç çekmeyin, kimseyi öldürmeyin, tarlasında çalışanlara dokunmayın, ağaçlara ve ekinlere zarar vermeyin...*” emrini vererek insan hayatı, toprakla uğraşmanın, onu ekip biçmenin kutsallığı, ağaç ve örtünün önemi konularındaki duyarlılığını ortaya koymaktadır.

Hz. Ebubekir'in de, savaşta askerlere hurma ağaçlarını kesmemeleri, hiçbir meyve ağacına zarar vermemeleri konularında emirleri olduğu bilinmektedir.

Bununla beraber Hz. Peygamber, hemen her konuda biz insanlara sadece önerilerde bulunup yol göstermekle kalmamış, esasen örnek olarak çok güzel uygulamalarda da bulunmuşlardır.¹¹² Meselâ, Medine yakınlarındaki Beni Harise'lilerin otlak yeri olan ve “Zureybu't-Tavril” adıyla bilinen bir yerin ormana dönüştürülmesini istemişler ve: “*Kim buradan bir ağaç kesecek olursa, onun karşılığında bir ağaç diksin*” talimatını vererek günümüz moda deyimi ile doğal kaynaklardan yararlanmada temel bir prensip olan “**sürdürülebilirlik**” ilkesinin belki bilinen ilk örneklerinden birini vermişlerdir. Bunun üzerine ağaçlar dikilmiş ve bu bölgeye “**el-Gabe**” adı verilmiştir.¹¹³

Yine Hz. Peygamber, Mekke bölgesi, Medine'nin 32 km'lik çevresi ve Taif şehirleri ile yakın çevresini “**haram bölge**” yani bugünkü tanımlaması ile bir anlamda “**sit alanı**” olarak ilan etmişler ve bu bölgelerin ağaçlarının kesilmesini, kuşların ve diğer hayvanların avlanmasını, otların yolunmasını yasaklamışlardır.¹¹⁴

Diğer yönden yine Hz. Peygamber, Taif'in korunmuş bölge ilan edilmesi konusunda Taif halkıyla anlaşma metni imzalamış, ayrıca bu hususta özel bir beyanname hazırlayarak o yörenin Müslümanlarına göndermiştir. Bu beyannameye göre, Taif vadisinin dikenli ağaçları ile çalılarının tahrip edilmeme-

111 Hz. Muhammed, tarihin “sit alanı” fikrini ortaya atan ve sistemli sit alanları oluşturan ilk önderidir. Hayret verici olan sadece bu değildir: Onun bu sit alanı oluşturmada ki becerisi, plan ve programı günümüzün bu alana ilişkin beklentileriyle, tespitleriyle birebir örtüşmektedir. Eğer, Hz. muhammed'in mucizelerinden söz edeceksek onun en büyük mucizelerinden biri, işte budur (Öztürk Yaşar, *Kur'an Açısından Küresel Afetler*, s. 64).

112 Çevrecilikle ilgili koruma alanı oluşturma fikri ve uygulaması ilk defa 1870'li yıllarda Amerika'da gündeme gelirken, Kur'an, henüz inzâl sürecinde çevreyi hem fiziki hem de sosyal ilişkiler açısından koruma altına alıyordu...

113 Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldan*, çev. Zakir Kadri Ugan, İst. 1955, s. 55-57.

114 Buhârî, Cihâd, 71; Müslim, Hacc, 458, 464, 472; Ebû Davûd, Menâsik, 96,

si, av hayvanlarının korunması gerekiyordu. Hz. Ömer de, Medine civarına bekçi tayin ederek onu, ağaçların kesilmesine ve yapraklarının silkelmesine müsaade etmemesi, bunları yapanların yakalanması ile görevlendirmiştir.¹¹⁵

Görüldüğü üzere Hz. Muhammed, çağdaş manada henüz sanayileşmenin olmadığı dönemlerde çevreyi korumaya yönelik ilginç tedbirler olarak **Mekke**, **Medine** ve **Taif** bölgelerini harem alanı ilan ederek buralarda ağaç kesmeyi ve hayvan avlamayı yasaklamıştır.

Sonuç olarak Müslümanlar hem kendileri hem de insanlık için küresel kapitalizmin dünyamıza verdiği maddi ve manevi tahribatı ortadan kaldırmaya yönelik her türlü çalışmaya ve faaliyete katkıda bulunmalı ve bu sorunu daha fazla sahiplenmelidir. Zira insanlık maddi-manevi her alanda insanoğlunu ve yaşadığı çevreyi zehirlemeye devam eden küresel kapitalizm karşısında nebevî sünnet gibi evrensel bir panzehire sahiptir.

Dinlerin Çevreye Bakışı

İslâm dışındaki diğer dinlerde de, çevreye saygı ve ekolojik dengenin bozulmaması konusunda önemli uyarılar ile insanların çevreye yönelik sorumlulukları hatırlatılmaktadır. Bu husus, Hinduizm, Budizm gibi Hint dinleri, Mecûsîlik, Sabîlik gibi Ortadoğu kökenli dinlerde var olduğu gibi, Yahudîlik ve Hıristiyanlık'ta da önemli bir yer tutar.¹¹⁶

Hemen şunu belirtelim ki, her semavî din şu veya bu ölçüde çevrecidir. Belki de dinlerin geliş amacı veya önemli amaçlarından biri budur. Gerek Yaratıcı ile yaratılanlar arasındaki ve gerekse yaratılmışların kendi aralarındaki ilişkileri düzenlemek...

Dünyanın en büyük dinlerinden biri olan Hıristiyanlığı bundan ayrı düşünmek yanlış olur. Hiç şüphesiz bu din de özü itibarıyla çevreci bir dindir.

Bu dinin çevre ile ne ölçüde ilgili olduğunu onun temel kaynağı olan İncil'e baktığımızda görürüz.¹¹⁷ Ancak İncil'deki çevre ile ilgili bazı ifadeler değişik şekillerde yorumlanmaya müsait ifadelerdir. Nitekim kamuoyunda bu ifadeler uzun uzun tartışılmış, halen de tartışılmaktadır.¹¹⁸ Bu cümleden

115 Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. İrfan Yay. İst. 2003 I, 535-537.

116 Gündüz Şinasi, *İslâm Dışı Dinlerde Doğal Çevre, Kâinattan Sorumluyuz*, İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, İst. 2008, s. 4-6. Daha geniş bilgi için bkz. Kayadibi Fahri, *Çevre Sorunları ve Dinlerin Çevreye Bakışı*, Çevre ve Din Sempozyumu, İÜİF. İst. 2008, I, 279 vd.

117 İncil'deki çevre ile ilgili değerlendirmeler hususunda geniş bilgi için bkz. Fersahoğlu, *Dinler ve Çevre*, s. 149 vd.

118 Bu sebeple, ekoloji üzerine Batı'da yapılan bazı çalışmalarda da, bugünkü ekolojik bunalımın temelinde büyük dinlerin insanı merkeze koyup ona her türlü istismar hakkını ta-

olarak Clive Ponting şunları söylemektedir: “İlk ve ortaçağ hıristiyan düşünürleri, Tanrı'nın insanlara bitkileri, hayvanları ve tüm dünyayı kendi çıkarları için kullanma hakkını verdiğiine ilişkin Yahudi kökenli yazarların görüşlerini hemen hemen hiç karşı çıkmadan kabul ettiler. Buna göre doğa kutsal değildir ve dolayısıyla hiçbir vicdanî sorumluluk hissedilmeden sömürülmeye açıktır; insanlar doğayı kendilerince en iyi olan biçimde kullanma hakkına sahiptir. Bu anlayışta Tanrı, dünyanın üzerinde ve dünyadan ayrı olarak görülür ve en önemli konunun, bireylerin doğal dünyayla değil, Tanrı'yla aralarındaki ilişkiler olduğuna inanılır. Gerçekten de bu düşünce tarzı, insanı doğal dünyanın bir parçası olarak kabul etmez. Çünkü Tanrı'nın insanı diğer bütün yaratılmışlardan üstün kıldığına ve dünyanın temeli konumuna yükseltmiş benzersiz bir canlı olarak yaratıldığına inanılır”. Ortaçağ Avrupa'sında, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda klasik yazarlardan gittikçe daha fazla etkilenen bu görüş, dünyayı ve insanın bu dünyadaki yerini anlayabilmek için geniş kabul gören bir temel oluşturdu. Bu bağlamda John Stuart Mill de: “Doğanın güçleri genellikle insana karşıdır. İnsan zorla ve yaratıcılığını kullanarak kendi yararına olabilecek en küçük şeyi bile ondan almalıdır” der. Bir başka yazar, insanı doğanın efendisi, bir diğeri, onun dünyanın kralı olduğunu ve gökyüzündeki Tanrıyla birlikte dünyaya hükmettiğini söyler. Rönesans yazarı İtalyan Marsilio Ficino ise, daha da ileri giderek insanı tanrılaştırır.¹¹⁹ Halbuki Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer dinler insanlara ayrıcalıklı bir konum vermekle beraber onları böylesine egoist, sorumsuz ve özel bir statüye getirmemiştir. Doğayı, insanların istedikleri gibi sömürebilecekleri bir varlık olarak görmezler. Mesela, Kur'an, insanın bu zaafını ilk yaratılış haberinde şöyle bildirmiştir: “**Rabbın meleklere, Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım**” deyince melekler: **Orada bozgunculuk edip, kanlar akıtacak birini mi yaratacaksın...** demişlerdi...” (2. Bakara, 30).

Yukarıda kısaca da olsa değinmeye çalıştığımız, Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki insan merkezli dünya görüşüne tabii ki itiraz eden bazı düşünürler de vardır. Çünkü genelde bu dünya görüşünün sebep olduğu çevre sorunu ve diğer problemler bugün yaşanan bariz küresel gerçeklerdir. Dolayısıyla batılı birçok düşünür, bugünkü durum karşısında özellikle de çevre konusunda özleştirici yaparak küresel felakete dikkati çekiyorlar. Mesela Alain Herve, “Dünyanın Son Ümidi” isimli makalesinde gelinen noktada garip felaketlerin

nıyan anlayışlarının bulunduğu ifade edilmiş ve çok ciddi biçimde taraftar bulmuşlardır (Öztürk Yaşar, *Kur'an Açısından Küresel Afetler*, s. 7).

119 Geniş Bilgi için bkz. Fersahoğlu, *a.e.* s. 151 vd.

120 Son dönemlerde batıda yayınlanan kitapların bir çoğunda çevre felaketi çeşitli yönleriyle ele alınarak çareler aranmaktadır. Öyle ki, bu konuda çıkan kitapların çoğunda “dünyanın sonu”nun geldiğinden bahsedilmektedir. Bu konuda geniş bir bilgi için bkz. Fersahoğlu, *a.e.* s. 158-159.

bizi beklediğini, dünyanın tehlikede olduğunu vurgulamakta, bu durumun sebeplerinin başında da sanayileşmiş Batı medeniyetinin yer aldığını ve buna da “**beyaz tehlike**” dendiğini söylemektedir. Daha sonra da, “*kirlenen deniz, kısırlaşan toprak, zehirlenen hava, çatlayan içtimaî neseç, ezilen kabile medeniyetleri... Bu arada bahtiyar neşideler söylenmektedir: Gayrı safı millî hasıla artıyormuş, enerji tüketimi artıyormuş, nüfus artıyormuş...*” gibi ironik ifadelerle durumun vehametini gözler önüne sermektedir.¹²⁰

Kısacası batılı yazarlar, düşünürler, daha çok kendi toplumlarının Kut-sal kitabı yanlış yorumlamalarının yanında, bilim anlayışında meydana gelen değişmeler, modern felsefenin doğuşu, mekanik alem anlayışı, ahlâk anlayışı gibi birtakım sebeplerle bozdukları ekolojik sistemin bir nevi yasını tutarak özeleştiride bulunuyorlar. Ancak kanaatimizce bundan daha beteri, batılıların sömürdükleri toplumları her yönden kendilerine benzetmeye çalışmalarıdır. Kendi toplumlarında ne kadar olumsuzluk varsa hepsini, medenileşmek, sanayileşmek adına diğer toplumlara da empoze etmektedirler.

Yahudilik te, aslında çevreci bir din olmasına rağmen Hıristiyanlık gibi insanı merkeze almakla itham edilmiş ve eleştirilmiştir. Bu eleştiri yapan düşünürler: “Musevîlik ve Hıristiyanlık etiğinin, insanı doğasına (fitratına) yabancılaştırdığını, doğal değerleri ve süreçleri “metalaştırdığını”, buna da, bu dinlerin doğa karşısında insanı ön plana çıkarmalarının ve her ne pahasına olursa olsun gelişme ereğine öncelik vermelerinin yol açtığını öne sürmüşlerdir.¹²¹

Sonuç

Kâinata ilahî bir denge mevcuttur; bütüncül-entegre bir denge.. Ölçsüz ve abes hiçbir şey yaratılmamıştır. Geniş feza boşluğunda zerrelere kürelere kadar yaratılan her şeyde, ince bir nizam dakik bir ölçü, birbirini tamamlayan ahenk ve akıllara durgunluk verecek bir dengenin var olduğunu Kur'an haber vermektedir.¹²²

Yüce Allah yeryüzündeki her şeyi insan için yaratmış ve ona, yeryüzünde kendisinin bir halifesi (temsilcisi) olarak yetki ve sorumluluk yüklemiştir.¹²³ Dolayısıyla insan, hem kendi fitratının hem de evrendeki kurulu nizamın fesada uğrayıp bozulmaması, yeryüzünün imar ve ihyası sorumluluğunu taşımaktadır.¹²⁴ Açıkça anlaşılıyor ki, çevrecilik aynı zamanda Kur'an'a gönül vermiş Müslüman bireyin ilgi alanıdır. Çünkü Kur'an'da direkt veya dolaylı olarak ekolojik dengenin korunmasına ilişkin emirler, teşvikler ve önlemler

121 Keleş Ruşen-Hamamcı Can, *Çevrebilim*, s. 245.

122 Bkz. 54. Kamer, 49; 55. Rahman, 7-8; 65. Talak, 3.

123 Bkz. 2. Bakara, 29-30

124 Dartma Bahattin, *Kur'an ve Ekoloji*, Rağbet Yay. İst. 2005, s. 11-12.

görüyoruz. Ayrıca buna paralel olarak Hz. Peygamber'in yaşantısı, mübarek sözleri ve takrirlerinden de, ekolojik meselelere ışık tutan ve çevre duyarlılığına dikkat çeken emir, tavsiye ve ilginç uygulamalara muhatap bulunmaktayız. Her konuda olduğu gibi insan kaynaklı çevre konusunda da; örnek ve model insan olan¹²⁵ Hz. Peygamber'in uygulamaları günümüz insanına bütün berekliliğiyle sunularak çevre bilincinin oluşmasına çalışılmalıdır. Daha da önemlisi, meseleye sahip çıkarak, insanın ruh ve bedenini kuşatıcı olmayan; “**ben**” ve “**ben olmayan**” şeklinde ifade ettiğimiz ikili varlık anlayışı gibi çarpık ve eksik metotların yerine, birbirlerini tamamlayıcı bir varlık anlayışını ve sorumluluğu ifade eden Kur'an'î tahlillerin beşeriyete arz edilmesidir.

İslâm dininin çevre dostu karakteri günümüzde başta Müslümanlar tarafından göz ardı edilmekte, ilk Müslümanların bugünkü tabirle “ekolojik” olan yaşayış ve gelenekleri günümüzde yeterince fiiliyata dökülememektedir. İslâm'ın ekolojik karakteri ve mirası hakkında epistemolojik bir eksikliğin olduğunu kabul etmek gerekir. Diğer yandan Müslümanlar da, menfi Modernite'den kendilerine düşen payı alarak İslâm'ın ekolojik ruhundan uzaklaşmışlardır. İslâm düşüncesinde ekolojik bilincin yeniden canlandırılması için gerekli bilgi ve inanç temeli modern dünyaya cevap verecek bir biçimde yeniden kurulmalıdır.¹²⁶

Diğer sorunlarda olduğu gibi kendisine emanet edilen çevreyi kirleten yanlış tasarrufları sebebiyle insandır. Çünkü o, evrende kendi hizmetine sunulmuş her nimete hiyanet etmiştir. Bu nedenle Kur'an, fiziki çevreden önce birey olarak insanın maddî ve manevî yönden kirlenmemesini ve beraberinde başka sorunlar çıkarmamasını esas alır. Ortaya çıkan sorunlarda da, en tabii ve insan fıtratına en uygun çözümleri ortaya koyar. O halde, Kur'an kültürü kazanmış olan bir kişinin çevreye zararlı olması düşünülemez. Onun içindir ki, çevre korumacılığında, tabiatın güzelliklerini muhafaza etme hususunda, daha da önemlisi insan haklarının yaşatılması konusunda kesinlikle mukaddes kitabımızın rehberliğine ihtiyaç vardır. O ilahî buyruk, çevre sorunu da dahil olmak üzere her problemin insan kaynaklı olduğunu haber veriyor. Madem ki, bütün problemler onun bozulması veya kirlenmesiyle ortaya çıkmıştır, o halde önce onun temizlenmesi gerekir. O temizlenmeden hiçbir şeyin düzelmesi mümkün değildir. Daha önce de vurguladığımız gibi dinlerin önce insana yönelmesinin, onda yoğunlaşmasının sebebi de budur. Olacak şey, insanın değişmesi aslî fıtratına dönmesidir. Onu değiştirecek olan da yine onun kendisidir. “**Gerçek şu ki, insanlar kendi iç dünyalarını değiştirmeden Allah onların durumunu değiştirmez...**” (13. Ra'd, 11). Çünkü insanlar başlarına

125 Bkz. 33. Ahzâb, 21.

126 Aydın Hüseyin, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar*, s. 10.

gelen musibetlere kendileri sebep olurlar.¹²⁷ Olmuşlardır da. Bunun kanıtı, dünyanın bugünkü halidir. Ezeli ve ebedî ilmiyle, bunu çok önceden bilmiş olan Allah insanları şöyle uyarıyordu: “**İnsanların elleriyle işledikleri yüzünden karada ve denizde fesat çıkar; Allah da belki dönerler diye yaptıklarının bir kısmını böylece kendilerine tattırır**” (30. Rûm, 41).

İnsanlık bugün “**belki dönerler**” noktasındadır. Çünkü tatması gerekeni tatmış, olayın vehametini sezmiştir. Öyle ise dönmeli ve değişmelidir. Ancak o zaman saplandığı bataklıktan kurtulacak ve bu sayede huzura kavuşacaktır.

İnsan, varlıklar üzerinde halife kılınmasının gereği olan metafizik sorumluluğun hakkını vererek tabiattaki nizam ve dengeyi ciddiye almak, onu kendine uydurmak yerine, onunla bütünleşmek zorundadır. Bu dengeyi gözetmeksizin tüketme içgüdüğü içinde hareket eden ve dolayısıyla çevre felaketlerine davetiye çıkaran günümüz insanı, sebep olduğu bu yıkımın bedelini ödemektedir. Buna karşın modern insanın bozulan dengeyi çeşitli tedavilerle ayakta tutma teşebbüsleri ise oldukça yetersiz kalmaktadır. Teknolojinin baş döndürücü hızı karşısında sadece insan ırkı değil aynı zamanda tüm varlıklar hazin bir şekilde hayatiyetlerini sürdürmemeye tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu nedenle insanoğlu, doğayla ilişkilerinde temel ilişkileri yeniden tespit etmek ve aynı zamanda insan-tabiat ilişkilerinde modern yaklaşımları yeterince eleştirmek durumundadır. Çünkü çevre sorunlarının bir paradigma sorunu olduğu; kökeninde bir zihniyet, inanç ve ahlâk probleminin yattığı noktasından hareketle problemleri ele almak, bize en sağlıklı bir yaklaşım gibi görünmektedir. Bu tavrın başlangıç noktası ise, ilahî mesajın doğru algılanması, tüm barındırdıklarıyla birlikte tabiatın salt insan hizmetine sunulan bir imkanlar coğrafyası olmaktan çok, yaratıcının ifsad ve israf etmemek kaydıyla insan hizmetine sunduğu bir nimetler yekünü olarak görmek ve O'nun mesajını anlamaya çalışmak olmalıdır. Bu gerçeğe rağmen, bazı Batılı çevreciler, “**dünyadaki varlıkların insan hizmetine sunulduğu**” şeklinde kutsal kitaplarda yer alan bazı ifadeleri¹²⁸ çevre sorunlarının temel nedeni gibi göstermektedirler. Hakikatte ise bunlar, gerçek nedeni ve hatta gerçek suçluyu kamufle etme çabalarıdır. Çünkü kutsal metinlerdeki insan vurgusu, ilahî tasarımın tek amacının insan olmadığı gibi, insan dışındaki varlıkların insan hatırına oluşturulmuş değersiz yan ürünler olduğunu da ileri sürmez.

Son tahlilde, A. Toynbee'nin tarihi tesbitini hatırlatıyoruz: “**İnsanoğlunu, maddi hırsın ilham ettiği teknolojinin sonuçlarından korumak için bütün dinle-**

127 4. Nisâ, 79.

128 Meselâ, Tevrat'ta şöyle ifade edilir: “**Ve Allah dedi: Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım ve denizin balıklarına ve göklerin kuşlarına ve sığırlara ve bütün yeryüzüne ve yerde sürünen her şeye hâkim olsun**” Tekvin, 1, 26.

rin ve felsefelerin taraftarları arasında dünya çapında bir işbirliğine ihtiyacımız olduğunu sanıyorum”¹²⁹

Kaynakça

- Abdulkaki, Muhammed Fuad, *el-Mucemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'anî'l-Kerim*, Çağrı, Yay. İst. 1986.
- Ateş, Ali Osman, “İslâm ve Doğal Hayatın Korunması”, *ÇÜİF Dergisi*, c. 3, s. 1, Ocak-Haziran, 2003.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 1985.
- Aydın, Hüseyin, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar*, DİB Yay. Ankara, 2009.
- Aydın, Muhammed, “Kuran ve Sünnete Göre İnsanların Bozgunculuklarının Çevreye Etkileri”, *Çevre ve Din Semozyumu*, İÜİF İst. 2008.
- Bağdatlı, Yaşar, Çevre ve İnfeksiyon Hastalıkları, Çevre ve İnsan Sempozyumu Tebliğleri, İnsanlığa Hizmet Vakfı, Yay. İst. 1999.
- Bayraktar, Mehmet, *İslâm ve Ekoloji*, DİB. Yay. Ankara, 1992.
- Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî el-Müsemma Meâlimu't-Tenzil*, 1. bsk. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldan*, çev. Zakir Kadri Ugan, M.E.B. Yay. İst. 1955.
- Bucaille, Maurice, *Müsbet İlim Yönünden Tevrat İnciller ve Kur'an*, çev. Mehmet Ali Sönmez, DİB. Yay. İst. 1987.
- Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî.
- el-Cahız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hayavân*, thk. Abdusselâm M. Harun, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- Canan, İbrahim, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, Tuğra Neşriyat, İst. tsz.
- Çepel, Necmettin, *Doğa Çevre Ekoloji ve İnsanlığın Ekolojik Sorunları*, Altın Kitaplar Yay. 1. bsk. İst. 1992.
- Dartma, Bahattin, *Kur'an ve Ekoloji*, Rağbet Yay. İst. 2005.
- Demir, Şehmuz, “Çevre Sorunu ve Kur'an'ın Çevreye Yaklaşımı”, *İlmi Dergi (Diyânet)*, c. 44, Sayı, 4, Aralık-2008.
- Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*
- Elmalılı, M.Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitabevi, İst. tsz.
- Fersahoğlu, Yaşar, *Dinler ve Çevre*, 2. bsk. Çamlıca Yay., İst. 2011.
- Frederic, Vester, *Ekolojinin Anlamı Evrendeki Bütünsellik Ağının Kavranması*, çev. Aydın Arıtan, Arıkan Yay. İst. 1997.
- Gazzalî, Ebu Hamid, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usûl*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, tsz.
- Görmez, Kemal, *Çevre Sorunları ve Türkiye*, Ankara, 1997.

129 Bkz. Toynbee A.-D. İkedâ, *Yaşamı Seçin*, çev. Umut Arık, A.Ü. Basımevi, 1992, s. 114.

-, *Çevre Sorunları*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2007.
- Günay, Turhan, "İslâm ve Kur'an'da Çevre/Doğal Denge", *Çevre ve Din Sempozyumu* İÜİF. İst. 2008.
- Gündüz, Şinasi, *İslâm Dışı Dinlerde Doğal Çevre, Kâinattan Sorumluyuz*, İstanbul Müftülüğü Kültür Yay. İst. 2008.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, İrfan Yay. İst. 2003.
- İbn Aşûr, Muhammed Tahir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tunûsiyye, tsz.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsîru'l-Kur'an'l-Azîm*, Dâru'l-Mâ'rife, Beyrut, 1969.
- İbn Mâce, *Sünenü İbni Mâce*.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadir, Beyrut, tsz.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, 4. bsk. el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1987.
- el-İsfehânî, Ragıp, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, Kahraman Yay., İst., 1986.
- İslam, Beyhan, *Ekoloji Terimleri Sözlüğü*, İst. 2000.
- Kâdi Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl*, Müessesetu Şaban, Beyrut, tsz.
- Karakaş, Vehbi, *Farklı Bir Bakış Açısıyla Kur'an ve Sünnet'te Çevre*, Rağbet Yay. İst. 2011.
- Kayadibi, Fahri, "Çevre Sorunları ve Dinlerin Çevreye Bakışı", *Çevre ve Din Sempozyumu*, İÜİF. İst. 2008.
- Kayhan, Mustafa, *Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi*, Atatürk Üniv. SBE. Erzurum-2002 (Basılmamış doktora tezi).
- Keleş, Ruşen-Hamamcı, Can, *Çevrebilim*, Ankara, 2002.
- Kılıç, Sadık, "Ruhsal Yozlaşma ve Toplumsal Çürümenin Ekolojik Dengenin Bozulmasına Etkisi", *Sivil Toplum Dergisi*, 5(20).
-, *Tabiattaki Metafizik ve Guenon'un Doğu Metafiziği*, Akçağ, Yay. Ankara, 1995.
- Kırca, Celâl, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, 5. bsk. Marifet, Yay. İst. tsz.
- Kışlalıoğlu, Mine-Berkes, Fikret, *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, İst. 2001.
- Krishnamurt, J., *Doğa ve Çevre*, çev. Nürgül ve Deniz Demirdöven, Ayna Yay., İst. 2001.
- Kurtûbî, *el-Câmiu li-Abkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- Laland, André, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, Press Universitaire de la France, Seizième édition, Quadriga, 1988.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî)*, thk. es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Bsk. Beyrut, 1992
- Merâği, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merağî*, M. el-Bâbi el-Helebî 2. bsk. Mısır, 1953.
- Merter, Mustafa, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, Kaknüs, Yay. İst. 2007.
- Mısıroğlu, F. Mehlika, *Yeşil, Çevre ve İslâm*, Sebil Yay. İst. 1994.

- Mutlu, Yılmaz, *Ekoloji ve Çevre Sorunları*, İst. 2000.
- Müslîm, *Sahihu'l-Müslîm*
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İnsan ve Tabiat*, çev. Nabi Avcı, İşaret Yay. İst. 1988.
- Nesâî, *Sünenu Nesâî*
- Nûr Sayf, Ahmed Muhammed, *Himâyetü'l-Bie fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Mecelletü'l-Ahmediyye, Sayı, 1, 1419/1998.
- Okçu, Abdulmecit, *Kur'an'a Göre Evrenin İnsana Musahhar KılmıŖı*, Salkımsöğüt Yay. Erzurum, 2009.
- Özdemir, İbrahim, "Kur'an'a Göre Çevre", *İslâmî İlimler Dergisi*, Güz, Çorum Çağrı Eğitim Vakfı, Ankara, 2006.
- Özdemir, İbrahim, Yükselmiş, Münir, *Çevre Sorunları ve İslâm*, DİB. Yay. Ankara, 1995.
- Özden, Hacı Ömer, *İbn Sinâ Descartes Metafizik Bir Karşılaştırma*, Dergâh Yay. İst. 1996.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an Açısından Küresel Afetler*, Yeni Boyut, 3. bsk. İst. 2008.
- Râzî, Fahrudin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, Matbaatü'l-Behiyyeti'l-Mısıriyye, 1. bsk. Kahire, tsz.
- Sancaklı, Saffet, "Çevrenin Korunması Bağlamında Hz. Peygamber'in Hayvan Haklarına Verdiği Önem ve Değerin Analizi", *Din ve Çevre Sempozyumu*, İst. 2008.
- Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, Dâruş-Şurûk, Beyrut, 1982.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr Beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.
- Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'an*, Müessesetü'l-İlmiyyi li'l-Matbuat, 3. bsk. Beyrut, 1971.
- Taberî, Ebû Ca'fer, *Câmiu'l-Beyân an Têvili Âyî'l-Kurân*, thk. Ahmed Şakir, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2000.
- Tarhan, Nevzat, *Kendinizle Barışık Olmak*, İst. 2007.
- Tehanevî, *Keşşâf u Istılahatı'l-Funûn*, Kalkuta, tsz.
- Tirmizî, *Sünenu't-Tirmizî*
- Toynbee, A.-D., İKEDA, *Yaşamı Seçin*, çev. Umut Arık, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1992.
- Türer, Celal, "Pragmatik Çevre Etiği", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, Bildiri Metinleri, İÜİF. İst. 2008.
- Ünder, Hasan, *Çevre Felsefesi*, Doruk Yay. Ankara, 1996.
- Yıldırım, B. Ferzan, *Çevre Terimleri Sözlüğü*, İst. 1997.
- Zeydan, Abdulkerim, *el-Veciz fi Usûli'l-Fıkh*, Dersaadet Kitabevi, İst. tsz.